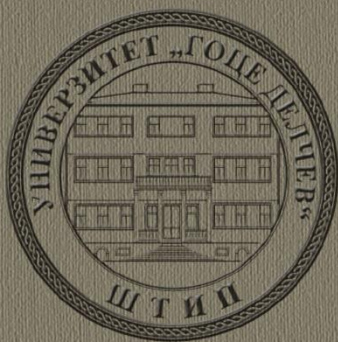

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ - ШТИП
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ

ISSN 1857-8713

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
YEARBOOK

ГОДИНА 14

VOLUME XIV

GOCE DELCEV UNIVERSITY - STIP
FACULTY OF LAW

УНИВЕРЗИТЕТ „ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ“ – ШТИП
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ

ISSN 1857-8713

УНИВЕРЗИТЕТ
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ

ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

2024

YEARBOOK

2024

ГОДИНА 14

VOLUME XIV

GOCE DELCEV UNIVERSITY – STIP
FACULTY OF LAW

**ГОДИШЕН ЗБОРНИК
ПРАВЕН ФАКУЛТЕТ
YEARBOOK
FACULTY OF LAW**

Издавач

Универзитет „Гоце Делчев“ во Штип
Правен факултет
Publisher:
Goce Delcev University in Stip
Faculty of Law

Издавачки совет

проф. д-р Дејан Мираковски
м-р Ристо Костуранов
проф. д-р Лилјана Колева-Гудева
проф. д-р Јован Ананиев
проф. д-р Билјана Тодорова
проф. д-р Борка Тушевска-Гавриловиќ

Editorial board

Prof. Dejan Mirakovski, Ph.D.
Risto Kosturanov, LL.M.
Prof. Liljana Koleva Gudeva, Ph.D.
Prof. Jovan Ananiev, Ph. D
Prof. Biljana Todorova, Ph.D.
Prof. Borka Tushevska Gavrilovikj, Ph.D.

Меѓународен уредувачки комитет

проф. Џорџа Бевилаквa,
Универзитет на Кампаниа „Луиџи Ванвители“ (Италија)
проф. Ана Петриг,
Универзитет во Базел (Швајцарија)
проф. Тереза Русо,
Универзитет во Салерно (Италија)
проф. Олга Кошевалиска,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип (РС Македонија)
проф. Габриела Оанта,
Универзитет „А Коруња“ (Шпанија)
проф. Јован Ананиев,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип (РС Македонија)
проф. Маја Савич-Бојаниќ,
Универзитетска Сараевска школа за наука и
технологија (Босна и Херцеговина)
проф. Џузепе Каталди,
Универзитет „Ориентале“ во Неапол (Италија)
проф. Елена Максимова,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип (РС Македонија)
проф. Кјара Нери,
Универзитет „Жан Мулен Лион 3“ (Франција)
проф. Јадранка Денкова,
Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип (РС Македонија)
проф. Аленка Верболе,
Меѓународен универзитет „Шилер“
(Соединети Американски Држави)
проф. Габриела Белова-Ганева,
Југозападен универзитет „Неофит Рилски“ (Бугарија)

International Editorial board

Prof. Giorgia Bevilacqua,
Università di Campania ‘Luigi Vanvitelli’ (Italy)
Prof. Anna Petrig,
University of Basel (Switzerland)
Prof. Teresa Russo,
Università di Salerno (Italy)
Prof. Olga Koshevaliska,
University Goce Delcev – Stip (N. Macedonia)
Prof. Gabriela Oanta,
Universita A Coruña (Spain)
Prof. Jovan Ananiev,
University Goce Delcev – Stip (N. Macedonia)
Prof. Maja Savić Bojanić,
Sarajevo School of Science and Techology
(Bosnia and Herzegovina)
Prof. Giuseppe Cataldi,
Università degli Studi di Napoli L'Orientale (Italy)
Prof. Elena Maksimova,
University Goce Delcev – Stip (N. Macedonia)
Prof. Kiara Neri,
Université Jean Moulin Lyon 3 (France)
Prof. Jadranka Denkova,
University Goce Delcev – Stip (N. Macedonia)
Prof. Alenka Verbole,
Schiller International University
(United States of America)
Prof. Gabriela Belova – Ganeva,
South-West University ‘Neofit Rilski’ (Bulgaria)

Редакција и уредување

проф. д-р Ана Никодиновска Крстевска
м-р Елена Трајковска

Editorial staff

Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph. D.
Elena Trajkovska, LL.M.

Главен и одговорен уредник

проф. д-р Ана Никодиновска Крстевска

Editor in chief and Managing editor

Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph. D

Јазично уредување

Слаѓан Спасовски (македонски јазик)

Language editor

Slagjan Spasovski (Macedonian)

Техничко уредување

проф. д-р Ана Никодиновска Крстевска

Technical editor

Prof. Ana Nikodinovska Krstevska, Ph. D

Редакција и администрација

Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип
Правен факултет
ул. „Крсте Мисирков“ 10-А
п. факс 201, 2000 Штип
РС Македонија

Address of the editorial office

Goce Delcev University – Stip
Faculty of Law
Krste Misirkov 10-A.,
PO box 201, 2000 Štip,
N. Macedonia

Содржина

ПРАВОТО НА АДЕКВАТНА ПРЕТСТАВЕНОСТ НА ЖЕНИТЕ ВО ПАРЛАМЕНТОТ – QUOTE ROSA ВО ИЗБОРНАТА ЛЕГИСЛАТИВА ВО ЗЕМЈИТЕ НА НЕКОГАШНА СФРЈ

АМБАРКОВ Никола 1

РЕЦЕПЦИЈА НА РИМСКИТЕ ПРАВИЛА НА ДОГОВОРОТ ЗА ЗАЕМ (MUTUUM) ВО СРПСКИОТ ГРАЃАНСКИ ЗАКОНИК ОД 1844 ГОДИНА

АТАНАСОВСКА-ЦВЕТКОВИЌ Анета, ЈОВАНОВИЌ Александра 17

ПРИМЕНА НА ПРАВОТО И КАЗНУВАЊЕ НА ЕКОЛОШКИ КРИВИЧНИ ДЕЛА КАКО МЕРКА ЗА БОРБА ПРОТИВ КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ

ГАЗЕПОВА Вероника 29

THE JURISPRUDENCE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN CASES AGAINST THE REPUBLIC OF MACEDONIA REGARDING THE VIOLATION OF ARTICLE 2 OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS

JOSIFOVIC Ivica 47

НОВИНАРСТВОТО ВО ПРЕТПРИЈАТИЈАТА ВО ШТИП – ПОДЕМИ И ПАДОВИ

МАЈХОШЕВ Андон 59

КОНЦЕПТОТ НА ОБЈЕКТИВНА АРБИТРАЖНОСТ ВО ПРАВНИОТ СИСТЕМ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА: АКТУЕЛНИ ТРЕНДОВИ И ПРЕДЛОЗИ ЗА РЕФОРМА

МЛАДЕНОВСКА-СТОЈАНОВСКА Стефани 85

ПРИМЕНА НА МЕЃУНАРОДНОТО ПРАВО ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА ВО СЛУЧАИ НА ВООРУЖЕН СУДИР И ФАКТИЧКА ОКУПАЦИЈА

ПОПОСКА Весна 93

**ПРАВОТО НА АДЕКВАТНА ПРЕТСТАВЕНОСТ НА ЖЕНИТЕ ВО
ПАРЛАМЕНТОТ – QUOTE ROSA ВО ИЗБОРНАТА ЛЕГИСЛАТИВА ВО
ЗЕМЈИТЕ НА НЕКОГАШНА СФРЈ**

Апстракт: Застапеноста на жените во претставничкото тело отсекогаш претставувала важна тема во политиколошката наука, но и во науката за изборите и изборните системи. Но, релевантно е прашањето зошто оваа проблематика останува да биде тема, ако се веруваше дека самиот концепт за демократија по себе требаше да ги покрие сите разлики вклучително и родно-половите. Дискриминацијата на жените во сите сфери, вклучително и политичката, всушност ја трансформира родовата разлика во политичка, која пак создава претпоставка за исклучување на жените од повисоките хиерархиски скалила на општествената моќ и влијание. Токму затоа жените во политиката ќе продолжуваат да бидат „тема“ додека не се елиминира дискриминацијата. Ова прашање стана особено акутно во земјите кои до пред повеќе од три децении имаа монистички политички системи. Со започнување на процесот на нивната демократска трансформација, се повеќе се засегнуваше прашањето за унапредување на женското пратеничко претставништво. Истото се случуваше постепено, пред сè преку повеќекратни измени во регулативата. Оттука, целта на овој труд е да се разгледаат механизмите, кои во својата изборна легислатива ги применуваат земјите на некогашна СФРЈ, со цел да ја подобрат женската претставеност во нивните законодавни тела, преку еден компаративен осврт. Главната теза на овој труд е дека женски квоти т.н. *quote rosa*, сами по себе не се доволни ако не се проследени со адекватно позиционирање на помалку застапениот пол на изборната листа. Не може а да не се засегне прашањето за самиот карактер на изборниот модел, особено погодноста на пропорционалниот наспрема другите модели; дилемата за затвореноста на листите и евентуалното допуштање на искажување преференции при гласањето и нивните реперкусии врз избраните жени-политичарки; како и други не помалку важни аспекти.

Клучни зборови: *собрание, позитивна дискриминација, афирмативна акција, политичарки, пост-југословенско пространство, демократија.*

АМБАРКОВ Nikola²

**THE RIGHT TO ADEQUATE REPRESENTATION OF WOMEN IN THE
PARLIAMENT – FEMALE QUOTAS IN THE ELECTORAL LEGISLATION IN
THE COUNTRIES OF FORMER SFRY**

Abstract: The representation of women in the representative body has always been an important topic in political science and the science of elections and electoral systems. However, the relevant question is why this issue remains a topic if it is believed that the very concept of democracy was supposed to cover all differences, including gender. Discrimination against women in all spheres, including politics, actually transforms gender difference into a political one, which in turn creates the assumption of excluding women from the higher hierarchical levels of social power and influence. This is precisely why women in politics will continue to

¹ Д-р на политички науки, м-р по европски студии; ambarkov_nkl@yahoo.com, amvelbares@gmail.com

² Ph.D. in Political Science, M.Sc. in European Studies; ambarkov_nkl@yahoo.com, amvelbares@gmail.com

be a “topic” until discrimination is eliminated. This issue has become particularly acute in countries that until more than three decades ago had monistic political systems. With the beginning of the process of their democratic transformation, the issue of advancing women’s parliamentary representation became increasingly important. Hence, the purpose of this paper is to examine, through a comparative review, the mechanisms that the countries of the former SFRY apply in their electoral legislation to improve women’s representation in their legislative bodies. The main thesis of this paper is that women’s quotas, the so-called *female quota*, are not sufficient in themselves if they are not accompanied by adequate positioning of the less represented gender on the electoral list. One cannot help but touch upon the question of the very nature of the electoral model, especially the suitability of the proportional model compared to other models; the dilemma of the closedness of the lists and the possible allowing of expressing preferences during voting and their repercussions on the elected women politicians; as well as other no less important aspects.

Keywords: *assembly, positive discrimination, affirmative action, female politicians, post-Yugoslav space, democracy;*

Вовед

Жените претставуваат речиси половина од човештвото на планетата Земја. По правило се и половина од електоратот. Но, во претставничките тела во низа земји во светот повеќе од евидентно е дека се категорично малцинство (Antić, 1998: 40). Општопознат факт е кога се качуваме по хиерархиските скалила на општественото влијание и моќ, среќаваме помалку жени. Тоа во голем степен важи и за политиката (Vidic, 2006: 6). На времето ЦС Мил (1960; 1977), многу луцидно констатираше дека без присутност на еден дел од човештвото (жените), нема гаранција дека нивните интереси навистина ќе бидат слушнати и сфатени. Оттука, повеќе од логична е констатацијата дека „претставничката демократија, во која нема жени, не е вистинска, или барем не е конечна демократија“ (Antić, 1998: 39).

Како демографска категорија, која ја сочинува половина од светската популација, и која системски била лишувана од учество во политичкиот живот, сега, во современоста, жената искажува решителност за нејзина поголема вклученост во целокупноста на општественото уредување, преку следење на сите негови правила на интеракција (Јовевска-Ѓорѓевиќ и Јанеска, 2020: 6).

За демократијата адекватната застапеност на жените во претставничкото тело е важно од повеќе причини: *прво*, поради еднаквоправните можности кои треба да им стојат на располагање на двата пола за нивна реализација во рамките на целокупниот јавен дискурс – политички, економски, културен, општествен; *второ*, поради стремежот за градење праведно социјално и демократско општество, до кое може да се дојде ако во таквата изградба учествуваат репрезентите на различни, вклучително и родово дефинирани групи; и *трето*, остварување на одржлив општествен развој, преку рационално употребување на човековите ресурси, со несомнена вклученост на жените, чија евентуална исклученост, би означувало ништо друго до нивно отфрлање од таквата севкупна развојност (Otvoreni parlament, 2014: 5).

Партиципацијата на жените во политиката е повеќеслоен проблем, кој е потребно да се разгледа од повеќе перспективи (Polak, 2016: 5). Кога се засегнува ова прашање во политиколошката наука, мора да се антиципира податокот дека во светот постојат различни форми на политичко претставување кои се одвиваат во различни општествено-политички контексти. Тука, на преден план избива проблемот за т.н. неможност за супстанцијална претставеност на жените. Ова е така бидејќи од една страна, формалната *дескриптивна* бројчана *претставеност* не мора да води кон посуштинска *супстанцијална претставеност*, која би резултирала со покоренити промени и водење на родово одговорни политики. Но, од друга страна, дескриптивната може да има определено позитивно влијание кон супстанцијалната претставеност, за што посведочуваат бројни конкретни емпириски истражувања во оваа област (Ždralović, 2021: 315, 317). Сју Томас (1991) правилно посочува дека зголемувањето на процентот

на жените во политиката правопрпорционално влијае на квалитетот на промените особено во сферата на законодавните политики и иницијативи.

По втората светска војна, поточно во 1945 г., жените во парламентот беа застапени со помалку од 3%, за да со континуираната борба за право на глас, по цели педесет години, во 1995, да достигнат до 11,3%. (Hughes и Paxton, 2019: 34; IPU, 2020: 1). Оваа вредност од 1995, за четврт век практично беше дуплирана, бидејќи во 2015 таа се зголеми на 22,1% женска застапеност во националните парламенти, за да кулминира во 2020 со безмалку 25% (IPU, 2020: 1). Ваквиот генерален пораст на процентот на пратенички низ светот може да се согледа и на ниво на Европскиот парламент каде тој изнесува солидни 39,5%, ако се зеде предвид дека на првите избори за ова претставничко тело тие биле само 15,5% (Јовевска-Ѓорѓевиќ и Јанеска, 2020: 3, 7). Ова сепак, не значи по автоматизам дека доколку жените се подобро застапени во претставничките тела, дека тие ќе се погрижат за интересите на сите жени – „жените се хетерогена општествена група, со генерациски разлики, образование, социјален статус, идеолошка насоченост и уште многу друго, затоа не е можно да се очекува само неколку жени да ги претставува и да се погрижи за интересите на сите нив“ (Antić, 2003: 11).

Научните истражувања кои го допираат прашањето за застапеноста на жените во законодавните тела, во различни временски рамки се соочуваа со голем број проблеми и дилеми. Но, најмал заеднички именител за овие предизвици беше испитување на корелацијата помеѓу бројчаната присутност на жените во парламентот, од една страна, и влијанието на овој важен фактор врз потенцијалната формулација на различните интереси, потреби и решенија, од друга страна (Ibid., 14). Оттука, целта на овој труд е да се разгледаат механизмите кои земјите на некогашна СФРЈ ги преземаат за подобра застапеност на жените во нивните законодавни тела, низ призма на нивното изборно законодавство. За таа цел најнапред ќе се даде еден теоретски осврт за солуциите кои на државите им стојат на располагање за подобрување на таквата претставеност.

1. Механизми за унапредување на женската застапеност во изборното законодавство

„Ефектите на изборните системи врз застапеноста на жените се најмногу несакан ефект и веројатно ненамерен, минимизирајќи го проблемот на обратната каузалност“ (Köppel-Turyna & Kantorowicz, 2022: 6). Според претходно цитираните автори, во научната литература која се реферира на оваа проблематика постои висок академски консензус дека *изборната формула* на пропорционална застапеност се доведува во корелат со поголемиот број на избрани жени наспроти мнозинскиот изборен модел. Но, тука се издигнува прашањето кои се тие карактеристики на пропорцијата што ги поттикнуваат ваквите позитивни феномени. Одговорот може да биде понуден во следниве неколку правци:

Прво, мнозинските избори обично се раководат од логиката најсилниот кандидат да се издигне за одредена функција во едномандатниот изборен округ, додека логиката на пропорционалните изборни листи е тие да бидат одраз на поширок спектар на интереси, кои по таа пресумпција би акумулирале и поголем број гласови. Оттука, полот може да одигра важна улога во кандидат-центричните мнозински избори (бидејќи мажите по автоматизам се перципираат како посилни кандидати), особено ако гласачите се пристрасни против жените. Но, во современата литература се набљудува тенденција континуирано да се посочува дека кога имаме ситуација на поголема конкурентност и компетитивност на изборите, шансите за машка или женска номинација може да бидат изедначени, под претпоставка дека предвид се земени само чистите меритократски критериуми.

Второ, големината на изборните единици (во науката позната и како *district magnitude*) варира од земја до земја, но бесспорно е дека пропорционалните

систем по дефиниција подразбираат и изборни единици со поголема (повисока) магнитуда, па консеквентно на ова „партиите можат да се повлечат подлабоко во нивните листи“, што на научниците им дава за право да заклучат дека жените имаат поголема шанса за проодност во телата за каде се избираат при поголеми изборни единици.³

Трето, бидејќи изборните системи ја детерминираат конкурентноста за одредени места, по правило жените може да манифестираат поголема одбојност кон конкуренцијата за разлика од мажите, што може да има реперкусии за женското учество во изборниот натпревар. Затоа жените не се одлучуваат за натпревар за пратенички места на далеку покомпетитивните мнозински избори, поради нивната структурираност околу поединецот, туку претпочитаат натпревар помеѓу партиски листи.

Конечно, феноменот на актуелната предност (*incumbency*), кој е повисок во мнозинските системи, се верува дека е одговорен за силната упорност на поединци од ист пол (т.е. машки) да заземаат избрани позиции. Затоа, денес се повеќе женски кандидати, пратенички, советнички, градоначалнички се претставени поради системот на затворени листи на пропорционална застапеност, ефект кој е поттикнат од понудата на жени и партиската пристрасност (Ibid., 6-7).

Fink Hafner и Krašovec (2004: 104-113) ја изнесоа тезата дека на изборот на жените во претставничките тела влијаат т.н. наследени елементи на изборниот систем. Покрај несомнената погодност на пропорционалниот систем⁴ и неповолноста на помалите изборни единици тие обрнуваат внимание и на:

- *Затворените партиски листи* како поволни за уделот на жените во претставничкото тело, но самото позиционирањето на жените на првото, или водечките позиции на листата, може да биде одраз на волјата на партиските елити.
- *Преференцијалното гласање* за кое нема консензус во науката за изборните системи т.е. неговата улога може да биде дубиозна. Една група автори ја застапуваат тезата дека овој институт ја подобрува женската репрезентација, други пак заземаат обратен став;
- *Други помалку важни фактори* се политичката култура, постапката за кандидирање, стапката на економски развој итн.

Решавањето на прашањето за соодветна претставеност на жените во различни земји е решено на различен начин:

- *еден* пристап е определен број на резервирани места за жените;
- *втор* пристап е времено именување на определен број жени во парламентот;
- *трет* пристап е со законодавни мерки да им се наложи на партиите на своите кандидатски листи да постават определен удел на жени;
- *четврт* пристап е воведување на начелото на паритет т.е. мажите и жените еднакво да бидат присутни на листите (Polak, 2016: 15).

Што се однесува до барањата за квоти, тие се појавија „кога жените се изборија за гласачко право, а квотите, се сметаше, дека полесно би овозможиле на жените пристап до политиката и помош при остварување на нивните политички цели“ (Antić, 1998: 17). Квотите може да се разгледаат низ повеќе призми: намена, времетраење, правна моќ, одредување на уделот, како се однесуваат кон полот, и на тоа кој ги пропишува. Квотите можат да бидат *наменети* со две цели: или да се отстрани отсуството на жени, не само

³ Неслучајно компаративни истражувања на Пипа Норис (2006), покажуваат дека големината на изборната единица најмногу влијае врз изборот на жените во парламентот.

⁴ „Меѓународниот прифатлив поглед ја потврдува тезата, дека во пропорционалниот систем тешко може да се случи, во претставничките тела да нема жени (што не е исклучок во мнозинскиот системи)“ Fink Hafner и Krašovec (2004: 119).

во партиите, туку и во претставничкото тело; или пак, нивниот удел е незначителен, па се цели со нивното воведување да се достигне определен “критичен број”. Тие може да се применуваат во *определен временски период*, по кои може да бидат укинати, кога ќе се постигне иста или слична застапеност. Кога квотите се применуваат како *правна мерка*, тука треба најнапред да се прецизираат пропорциите што треба да се достигнат т.е. во краток временски рок тие да дадат резултати, преку кои ние практично може да ја согледаме нивната правна сила. *Правната сила* на квотите може да ја градираме од *императивна* (тие се правно обврзувачки), преку *индиректна* (се доделуваат стимулации и погодности на тие што ја почитуваат) до *препорачувачка* (не се облигаторни, т.е. обврзувачки, туку повеќе имаат карактер на упатство). Во поглед на *утврдување на уделот*, најчесто опсегот за минимална застапеност на еден од половите варира од не помалку од една третина до 40%, но некои земји одат чекор напред и го заговараат начелото на паритет 50-50. Од аспект на *полот*, повеќе од евидентно е дека се говори за женски квоти, бидејќи токму тие се недоволно претставени и артикулирани во политиката, и токму тие бараат коренита промена на таквата состојба. Одговорот на прашањето *кој ги предвидува квотите* е двоен. Тие можат да бидат антиципирани во статутите на партиите, или пак, на партиите да им бидат наложени со изборниот закон, преку неговите облигаторни, односно задолжителни одредби (Polak, 2016: 16-17).

Во продолжение добар дел од погоре поднесените тези ќе бидат разгледани низ призма на искуството на земјите на некогашна СФРЈ, кои во овој труд го претставуваат нашиот аналитички примерок. Станува збор за држави кои во изминатите три децении на политички плурализам имаа различно искуство во контекст на проблематиката која ја засегнуваме во оваа анализа. Начелно, може да се посочи дека пропорционалниот модел има несомнено аналитичка предност над мнозинскиот и мешовитиот, факт кој најочигледно избива на преден план кај земјите кои во 90 години на XX век применуваа други прототипски изборни модели различни од пропорционалниот. Ќе се потврди и тезата за поволната димензија на затворените листи, поголемите изборни единици и двојствените ефекти на преференцијалното гласање. Квотите во сите овде проанализирани примери се несомнено значајни за подобрување на вкупната слика за женската претставеност во легислативните тела, но валидна е и тезата дека сама по себе е недоволна ако не е проследена и со соодветно позиционирање на помалку застапениот пол на листите.

2. Quote rosa во изборната легислатива во државите на поранешна Југославија

Пред да пристапиме кон анализата, потребно е да се нагласи дека во ерата на СФРЈ, т.е. во социјалистичкиот период, кој воедно беше и период на политички монизам, политичката партиципација на жените „беше на повисоко ниво отколку по воведувањето на повеќепартизмот. Иако се оценува дека политичката партиципација на жените во текот на социјализмот повеќе претставуваше формално исполнување на квотите, отколку што овозможуваше вистинско влијание врз политиката“ (Gudac Dodić, 2006).

Словенија

Погоре изнесената теза од Гудац Додиќ, најдобро ни го илустрира токму примерот од Словенија. Во 1990, уделот на жени во Собранието на Социјалистичка Република Словенија изнесуваше 24%, а на првите повеќепартиски избори во плурализмот, за новонаименуваното претставничко тело – Државниот збор, се преполови на 12% (во 1992) (Pleš i dr. 2013: 3). Овој законодавен дом е сочинет од 90 пратеника, кои се избираат со тајно гласање на непосредни избори во 8 изборни единици. Посебно се претставени унгарското и италијанското малцинство со по 1 претставник. Мандатот на пратениците е 4 години (Polak, 2016: 24). Во поглед на прашањето што го третира овој труд, во актуелното законско решение се вели „ниту еден пол не смее да биде претставен на листата на кандидати за помалку од 35% од вкупниот реален број на кандидати на листата. Одредбата од претходниот став не се однесува на кандидатските листи на кои се ставени тројца кандидати од машки или женски пол, а на кандидатската листа на која

се ставени тројца машки или женски кандидати мора да има најмалку по еден претставник од секој пол“ (43. člen, st. 6, 7, Zakona o volitvah v državni zbor). Оваа квота беше воведена со интервенција во Изборниот закон во 2006, но на Изборите во 2008 се применуваше старата квота со 25% (Pleš i dr. 2013: 16). Во доцните деведесетти години на XX век и првата декада од XXI век уделот на жените во Државниот збор изнесуваше: 1996 (7,8%), 2000 (13,3%), 2004 (12,2%), 2008 (13,3%). За прв пат, на вонредните избори 2011, жените ја надминаа бариерата 30% (32,2%), а тоа се случи и на изборите 2014 (33,3%) (види Polak, 2016: 27), за да падне на 23% во 2018 и да достигне до рекордни 40% на последните избори во 2022. За состојбата со застапеноста на жените во словенечкиот Парламент, според Барбара Хочева (2015), карактеристично е што „со воведувањето на родовите квоти јасно се покажа, дека само волјата на избирачите и изборниот систем, не се доволни, бидејќи Словенија е евидентно традиционална држава, уште повеќе со патријархално мислење“. Од друга страна, кога сме кај изборниот модел, една од причините за амбивалентните резултати во поглед на женската претставеност во Словенија, е што за изборите се применува пропорционален модел (кој по дефиниција го повластува понежниот пол), но тој е комбиниран со мнозински елементи⁵ (кои не се наклонети на жените) (Polak, 2016: 27).

Графикон 1: Уделот на женска застапеност во Државниот збор на Р Словенија во плурализмот

Chart. 1 The share of female representation in the Slovenian National Assembly in pluralism

Хрватска

Првото десетлетие од хрватската независност, беше одбележано со хиперелекторализам и експериментирање со сите прототипски облици на изборни системи (Kasapović, 2001), за од 2000 за прв пат да се примени чист пропорционален модел, кој со незначителни промени се применува и до денес. За избор на пратеници за Хрватскиот сабор, се формирани 12 изборни единици, во кои во десет од нив се избираат по 14 пратеника (вкупно 140), а постојат и две посебни изборни единици: за дијаспората (3 резервирани места во XI изборна единица) и за малцинствата (8 мандата во XII). „Во првите десет години од хрватската независност жените едвај успеваа да го поминат прагот од 7% застапеност во парламентот (...). Посуштинска промена уследи со смена на режимот, власта и изборниот систем во 2000 година. Може да се види дека токму на тие избори жените го остварија најдобриот резултат (од 21,9%)... Во тој и во следните три

⁵ Мандатите се дистрибуираат според пропорцијата во 8 повеќемандатни изборни единици (*volilne enote*) кои се поделени на 11 едномандатни изборни окрузи (*volilni okraji*).

изборни циклуса женската претставеност ќе осцилира просечно за 20%“ (Šinko, 2016: 4). Овие тенденции беа такви, се до претпоследните – 10 избори за Хрватскиот сабор од независноста, кога женската застапеност беше незначително подобрена со 22,5% во 2020, за да на последните 11 избори од 2024 го доживее својот историски највисок удел со 37 избрани пратенички во 151-члениот Сабор или 25%. Но, женските организации во Хрватска и понатаму се незадоволни, бидејќи ова е далеку под законски предвидената квота од 40%. Законот за избор на пратеници во Саборот пропишува дека при утврдувањето и предлагањето на партиските листи за избор на пратеници/чки во парламентот предлагачите се должни да го почитуваат начелото на рамноправност на половите и да водат сметка за урамнотежена застапеност на жените и мажите. Законот експлицитно наведува дека листата за избор на пратеници/чки е во склад со тие начела ако на листата има најмалку 40% припадници од секој пол (Broz i Kučer, 2020: 2). Причините за лошата претставеност на жените во Саборот, особено падот на осум (2015) и девет – избори (2016), се должи и на воведување на преференцијалното гласање во 2015. Но, преференцата не беше проблем, на десеттите и единаесеттите избори, Хрватска да го постигне историски најдобриот удел на жени-пратенички, што уште еднаш ја потврди тезата дека преференцијалното гласање во поглед на женската застапеност може да биде „нож со две острици“. Друг проблем, кој го лоцираше Уредот за рамноправност на половите уште во 2016, е што почитувањето на родовите квоти не е доволно, ако не биде придружено со позиционирање на кандидатките на изгледни места на листата, кои ќе им гарантираат на жените проодност во Саборот и рамноправно учество и практикување на законодавната власт (URS, 2016: 2).

Графикон 2: Уделот на женска застапеност во Хрватскиот сабор во плурализмот
Chart. 2 The share of female representation in the Croatian Parliament in pluralism

Босна и Херцеговина

Во време на буђење на етно-националистичките идеологии, жените речиси и да не беа присутни на политичката сцена во БиХ, независно од фактот што во социјалистичкиот период учеството на жените процентуално било на ниво на светскиот просек во 2020 година. Најголем пад од стекнувањето на полното право на глас на само 2,92% во Парламентот на БиХ се случи во 1990 година (Vidović, 1996: 6; Bakšić-Muftić i dr., 2003: 52), „а ниту на првите повоени избори, ситуацијата не се промени позначајно“ (Ždralović, 2021: 320). Тогаш, женската претставеност беше само 1,75% (1996). Сегашниот Изборен закон е донесен во 2001, и тој антиципира пропорционален изборен

модел со отворени листи и квоти, кои предизвикаа значаен пад на учеството на жените во политиката во однос на изборите 1998 година (15,79%), но сепак нешто подобар во споредба со изборите 2000 (7,02%). Во Претставничкиот дом на Парламентарното собрание⁶ на БиХ (ПДПСБиХ), на првите Општи избори одржани во 2002 според новиот Изборен закон, беа застапени 12,28% жени. Во изминатите две децении, на изборите за ПДПСБиХ, генерално продолжува да се бележи стагнација на избраните пратенички со незначителни осцилации, и покрај постоењето на родова квота [2006 – (14,04%); 2010 – (19,30%); 2014 – (21,05%); 2018 – (26%); 2022 – (23,8%)].⁷ Квотата, беше изменета со интервенциите во Изборниот закон од 2013. Актуелното решение предвидува: „секоја кандидатска листа да вклучува кандидати од машкиот и од женскиот пол, кои се рамноправно застапени. Рамноправна застапеност на половите постои во случај кога еден од половите е застапен со најмалку 40% од вкупниот број на кандидати на листата. Кандидатите од полот кој е помалку застапен се распоредува на кандидатската листа на следниот начин: најмалку еден кандидат од помалку застапениот пол меѓу првите два кандидата, два кандидата од помалку застапениот пол меѓу првите пет кандидата и три кандидата од помалку застапениот пол меѓу првите осум кандидата итн.“ (Član 4.19 (3) Izborni zakon BiH).⁸ Лошите ефекти на родовата квота, се должи на фактот што „во постоечкиот систем на гласање по отворени листи, овозможува на гласачите да го занемарат распоредот на кандидатите на листата“ (ARSBiH, 2011: 72). Оттука, решението на оваа проблематика се гледа во „затварање на кандидатските листи, кое би осигурило најмалку 40% учество на жените во парламентот, (...) со што би се испочитувал меѓународниот стандард во таа област“ (Ibid.). Сепак, повеќе истражувања во БиХ покажуваат дека жените може би се недоволно политички претставени, но не значи дека се аполитични (Ždralović, 2021: 317).

Графикон 3: Уделот на женска застапеност во Претставничкиот дом на Парламентарното собрание на БиХ (ПДПСБиХ) во плурализмот

Chart. 3 The share of female representation in the House of Representatives of the Parliamentary Assembly of BiH in pluralism

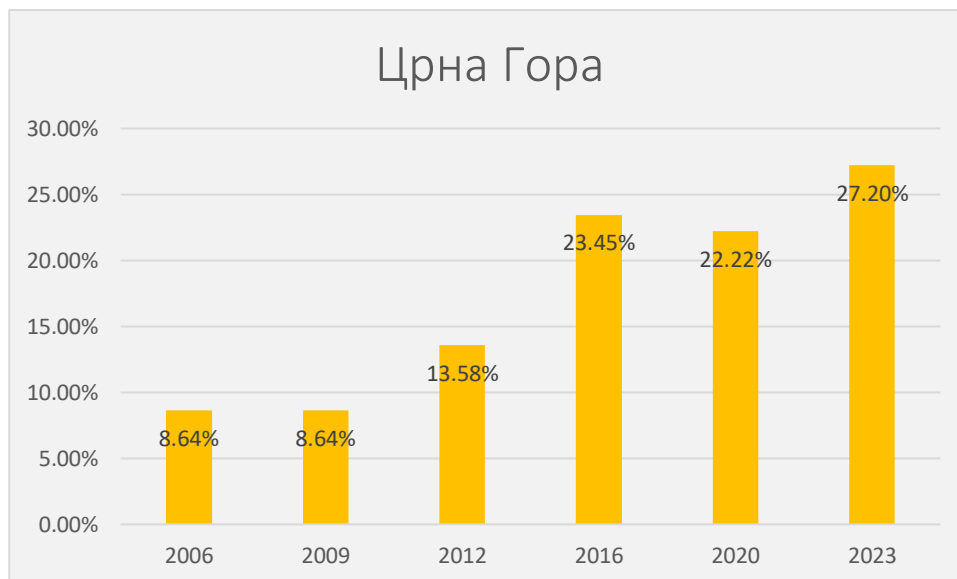
⁶ Парламентарното собрание на БиХ има дводомна структура, бидејќи е сочинето од Претставнички дом во кои 28 пратеника се избираат од Федерацијата БиХ, а 14 од Република Српска. Горниот дом, Домот на народите, го сочинуваат по пет делегати од секој конститутивен народ.

⁷ За повеќе детали погледни: Statistički podaci, Spolna struktura PSBiH, www.parlament.ba;

⁸ Претходното решение гласеше: „секоја листа мора да има најмалку една третина од местата резервирани за лица од ‘од помалку застапениот пол’, а да помеѓу првите десет кандидати/ки мора да бидат најмалку три кандидати/ки од ‘помалку застапениот пол’“ (Ždralović, 2021: 324).

Црна Гора

Концептот за родна рамноправност во Црна Гора беше воведен во Уставот кој беше донесен во 2007, една година по прогласувањето на независноста. Положбата на жените во црногорската Скупштина (Собрание) е главно регулиран низ принципот на позитивна дискриминација/афирмативна акција, преку системот на квоти. Досега се извршени две реформи на изборното законодавство во врска со жените. Најнапред, кога во 2011 година е воведен систем 30% квота, со што уделот на жените во Собранието порасна од 8,64% (2006, 2009)⁹ на 13,58% (2012). Ваквите ниски проценти се должи на фактот што законот само налага на партиската листа да мора да има 30% жени, не наведувајќи ја нивната позиција, со што остава простор тие да се најдат на дното на листата. Друга причина е што кога жена ќе го добие мандатот, не постоеја гаранции дека ако ја напушти функцијата ќе ја замени друга пратеничка, а не пратеник. Законот за изборот на одборници и пратеници беше повторно изменет во 2014 година, кога беше воведена одредба дека секој четврти кандидат на партиската листа мора да припаѓа на помалку застапениот пол (иако Одборот за родова рамноправност се залагаше за формулата „1 од 3“), и дека кандидатот на кој ќе му престане мандатот мора да биде заменет со кандидат од помалку застапениот пол. Ова начелно ја подобри претставноста на жените во 81-члената Скупштина на Црна Гора, каде мандатите се редистрибуираат според пропорцијата, изборната листа е затворена, а државата претставува една изборна единица. Па така, во 2016 таа го достигна процент од 23,45%, за да на претпоследните Избори (2020) падне за еден процентен поен (22,22%) и да достигне рекордна вредност во 2023 (27,2%). Со цел да се подобри претставноста на црногорската жена во Собранието, определени автори сметаат дека треба да се измени Изборниот закон, на начин секое трето лице на партиската листа да биде од помалку застапениот пол или партиите да добиваат субвенции од државата за секое женско пратеничко место (Vukotić, 2021; Brnović, 2016).

Графикон 4: Уделот на женска застапеност во Црногорското собрание по независноста
Chart. 4 The share of female representation in the Montenegrin Parliament since independence

Србија

Како во Словенија и БиХ, така и во Србија, политичката партиципација на жените во текот на социјалистичкиот период, била на повисоко ниво во споредба со воведувањето

⁹ На првите два парламентарни избори од независноста немаше родови квоти.

на повеќепартизмот. На првите плурални избори уделот на жените во парламентот бил само 1,6%, што укажуваше на исклучително влошување на политичката инклузија на жените во структурите. Во текот на деведесеттите само незначително се зголеми (на 4,4% во 1992, и на 6,4% во 1997 год.). Поголемо зголемување, но сè уште недоволно, се случи по петооктомвриските демократски промени од 2000 кога претставноста достигна 10,8%, а во 2003 таа беше 12,4%, за позначајно да порасне во 2008 на 21,6% (Čustović, 2011). Како увертира за порастот од 2008, беше воведувањето на рододова квота во Законот за избор на народни избраници. Актуелното решение во чл. 73 гласи: „на изборната листа мора да има најмалку 40% од припадниците на помалку застапениот пол, така што меѓу секои пет кандидата по редослед на листата (на првите пет места, вторите пет места и така до докрај) мора да бидат три припадници од едниот и два припадника од другиот пол“.¹⁰ За три децении, колку што траеше макотрпниот процес на воспоставување на демократски институции во Србија, жените го изодаа патот од потполна маргинализација во политичкиот живот, до повеќе од третина освоени пратенички места во 250-члената Народна скупштина¹¹ (2012 – 33,3%; во 2014 и 2016 – 34%; 2020 – 39,76%; 2022 – 37,6%; 2023 – 34,4%). Ова во прв ред се должеше на унапредување на нормативно-правната рамка, воспоставување на институционални механизми, вклучително и воведувањето на родови квоти (Čičkarić, 2020: 11-12).

Графикон 5: Уделот на женска застапеност во Српското собрание во плурализмот
Chart. 5 Share of female representation in the Serbian National Assembly in pluralism

3. Жените во македонскиот законодавен дом – осврт кон македонското искуство

Во раните деведесетти години на дваесеттиот век, кога тогашната Социјалистичка Република Македонија ги правеше првите чекори кон демократизација, самиот процес „неизбежно го наметна и прашањето за зајакнување на женското пратеничко претставништво во државата. Ова унапредување се случуваше постепено, пред сè преку повеќекратни измени во регулативата и делување на жените политичарки поддржани од граѓанските организации“ (Јовевска-Ѓорѓевиќ и Јанеска, 2020: 3).

Во првата деценија од независноста, Македонија, истоветно како погорната констатација на Мирјана Капасаповиќ за Хрватска, експериментираше со сите прототипски облици на изборни системи. Првите два изборни циклуса во плурализмот

¹⁰Првичните решенија предвидуваа 30% квота, а со амандманските интервенции од 2011 беше прецизирано дека на листата помеѓу секој четири кандидата (на првите четири места, вторите четири места и така до крај), мора да биде еден кандидат-припадник од помалку застапениот пол на листата.

¹¹ Кои се избираат во државата како една изборна единица, според пропорцијата и на затворени листи.

беа одржани според двокружниот мнозински изборен модел кога жените беа претставени со незначителни 4% (1990) односно 3% (1994), со што уште еднаш емпириски се потврди неповолноста на овој изборен модел за понежниот пол. Женската претставеност се подобри, но сепак незначително, во 1998 (7,5%) кога се применуваше комбиниран изборен модел, според кој 85 мандати се распределија во исто толку едномандатни изборни окрузи, а постоеше и пропорционална компонента според која се редистрибуираа 35 места. Оттука, може да се заклучи дека во првата декада од македонската независност, женската застапеност во Собранието лавирала помеѓу 3 и 8%. Согласно со чл. 62 од македонскиот Устав: „Собранието го сочинуваат од 120 до 140 пратеници“. Па така, во 1990 од 6% елективни жени т.е. жени ставени на кандидатските листи, легислативни, т.е. избрани во Собранието биле 4%, односно точно 5 пратенички. Изборите 1994 беа одбележани, од една страна, со незначително зголемување на жените номинирани за функцијата пратеник 8%, што пак не резултираше, од друга страна, со нивна поголема проодност во Собранието – само 4 народни избранички беа избрани т.е. 3% на целиот собраниски состав. Претходно беше посочено дека мнозинскиот изборен модел, кој се организира во едномандатни изборни единици, е неповолен за жените, но таквата неповолност не може едноставно да се лоцира во моделот туку и во практиките на политичките партии или подносителите на листите кои предложуваат мал или незначителен број на жени. Дури и на изборите 1998, кога беше воведена пропорционална компонента, во тогашната македонска верзија на мешовит изборен модел, целокупната слика во поглед на оваа проблематика не беше подобрена. Од 13% позиционирани жени во едномандатните окрузи и на пропорционална кандидатска листа со 35 члена, само 9 пратенички (безмалку 8%) зедоа учество во работата на третиот созив на македонското Собрание во плурализмот (Јовевска-Ѓорѓевиќ и Јанеска, 2020: 3, 9-10).

При донесувањето на новиот Изборен законик во 2002, кога беше воведен „чист“ пропорционален модел, според кој 120-те мандати во Собранието се распределуваат во шест изборни региона (по 20 места), се вовеле и 30% квота за учество на помалку застапениот пол на кандидатските листи за изборот на пратеници. Важно е да се нагласи дека овој изборен модел, со незначителни интервенции, е задржан се до денес, што е значајно достигнување бидејќи пречестото „менување на содржината на изборниот систем може да предизвика длабоки промени во структурата и во стабилноста на политичкиот систем“ (Климовски и Каракамишева, 2006: 124). Како што во изборниот летопис на земјата, изборниот модел претрпе три сериозни поместувања, од двокружен мнозински, преку паралелен до „чист“ пропорционален модел, така и по однос на родовата квота во Изборниот законик се направија три промени. Со амандманските интервенции на Законот од 2006, квотата беше допрецизирана на начин да на секои три места, едно место му припаѓа на помалку застапениот пол. Ова резултираше на изборните циклуси со следнава женска претставеност: 2002 (17,5%), 2006 (28%), 2008 (30%), 2011 (31%) и 2014 (34%). Поради законските обврски сега, бројот на жени на кандидатските листи, во сите овие избори без исклучок, ќе биде над една третина и тоа од 34% во 2011, преку 35% во 2008 и 2014, до 36% во 2002 (Јовевска-Ѓорѓевиќ и Јанеска, 2020: 10-12).

Во пресрет на пролетните избори од 27 април 2014, поточно во јануари 2014, се антиципираа дополнителни измени во Изборниот кодекс на земјата согласно кои се прецизираше дека: „доколку на жена избрана од кандидатска листа и престане мандатот, на нејзино место доаѓа следната кандидатка од листата – жена“ (Изборен Законик, пречистен текст, 12 февруари 2014). Но, сепак најзначајни беа измените на Изборниот закон од 2015 во чл. 64 (5) кога се утврди нова родова квота според која: „најмалку 40% од кандидатите (...) треба да му припаѓаат на помалку застапениот пол, и тоа: на секои три места најмалку едно место му припаѓа на помалку застапениот пол и дополнително уште најмалку по едно место на секои десет места“. Ефектите од оваа квота беа од 42% жени поставени на листите на парламентарните избори во 2016, 32% од нив беа избрани во Собранието, односно 36% во 2020. „Иако преку квотите е постигнат значаен напредок во застапеноста на жените во Собранието, сепак, моменталната состојба не е блиску до

отсликување на еднаква родова застапеност во оваа институција и претставување на различните потреби и интереси на жените и мажите во општеството“ (Реактор, 2020).

Графикон 6: Уделот на женска застапеност во Македонското собрание во плурализмот
Chart. 5 Share of female representation in the Assembly of North Macedonia in pluralism

Во актуелниот пратенички состав, кој беше компетиран по изборите од 8 мај 2024, има 47 пратенички т.е. 39% од вкупниот број на народни избраници (120), што е многу блиску до зададената родова квота од 40% предписана во Изборниот законик. Но, како што беше посочено во претходниот пасус, стремежот треба да биде кон „зголемување на бројот на пратенички во собранието до 50%“ (Јовевска-Ѓорѓевиќ и Јанеска, 2020: 5).

Заклучок

Од погоре направената компаративна анализа може да заклучиме дека квотите и понатаму остануваат да бидат значајна афирмативна и привремена стимулативна мерка, но сè уште недоволна да би обезбедила полна рамноправност во рамките на претставничкото тело во сите овде проанализирани примери. Од една страна, по цели три децении политички плурализам, во еден дел од разгледаните земји, „застапеност на жените во парламентот во континуитет заостанува зад европскиот (30%) и светскиот просек (25%)“ (Vukotić, 2021: 3). Но од друга страна, не треба да се пренебрегне поволната законска рамка, која постои во добра дел од нив, и која постојано се нивелира, се менува и унапредува со подобри решенија, кои пак се рефлектираат со подобрување на вкупната слика за женската застапеност во соодветните законодавни тела. Но, женските организации кои делуваат во невладиниот сектор на односните земји се на мнение дека треба да се направат дополнителни напори кон посуштински и покатегорични решенија, а не само површни и козметички амандмански интервенции. Во најдобар дел од постојните законски решенија, може да се заклучи дека законодавецот се апстрахирал на квота од 40%, (35% во Словенија). Оттука, делумно солидното присуство на жените во сите шест парламенти не би било возможно без таквата законска рамка која во себе го антиципира начелото на позитивна дискриминација т.е. афирмативна акција. Но, квотите сами по себе не се доволни ако не се проследени и со адекватни решенија за позиционираноста на помалку застапениот пол на добитните места. Во овој контекст пристапот на проанализираните земји варира од целосно отсуство на какво било решение (случајот со Хрватска, а делумно и Словенија) до детални разработки кави што се примерите од Србија (меѓу секој пет кандидата мора да бидат три припадници од едниот и два припадника од другиот пол); Црна Гора (секој

четврти кандидат на партиската листа мора да припаѓа на помалку застапениот пол); БиХ (еден кандидат од помалку застапениот пол се поставува меѓу првите два кандидата, потоа два такви кандидата се позиционираат меѓу првите пет, односно три кандидата меѓу првите осум итн.), но и С Македонија каде на секои три места најмалку едно место му припаѓа на помалку застапениот пол и дополнително уште најмалку по едно место на секои десет места. Исто така, не треба да се занемари фактот дека само во С Македонија и Црна Гора е предвидено во соодветните законски решенија во ситуација на престанок на мандатот на жена-пратеник да биде заменета со жена (РСМ) или да биде заменет со кандидат од помалку застапениот пол (ЦГ). Што се однесува до затвореноста на листите може да се нотира дека во оние земји каде тие се затворени во Црна Гора, а особено Србија и РСМ тоа несомнено влијае на подобрената претставеност на жените. Во земјите во кои имаме отворени листи како Хрватска, но пред сè во БиХ, тоа овозможува на гласачите да го занемарат распоредот на кандидатите на листата. Но, во некои изборни циклуси, по воведување на преференцата во Хрватска, тоа не предизвика негативни реперкусии во поглед на уделот на жени-пратенички, што уште еднаш ја потврди тезата дека ваквиот вид на гласање во контекст на женската застапеност може да предизвика не толку еднозначни резултати. Ова делумно важи и за Словенија каде изборниот модел е пропорционален, но гласањето е комбинирано со мнозински елементи, кои се неповолни за жените. Дополнително, во овде проанализираните примери, е повеќе од евидентно дека при примена на пропорцијата застапеноста на жените во претставничкото тело е драматично подобрена особено во оние земји кои во раните 90-те години на XX век применуваа мнозински (Србија), односно мнозински и мешовит изборен систем како Хрватска и РСМ. Важен аспект за подобрата женска застапеност во некои од овде проанализираните примери е и големината на изборната единица. Во Србија (со просечен удел на жените во Парламентот од 28,6%) и Црна Гора (17,3%),¹² каде државата е една изборна единица со 250 односно 81 мандат, но и РСМ (30,9%), каде имаме релативно големи изборни единици (6 со 20 мандата), тоа несомнено позитивно влијае на ваквите трендови. Целосен спротивен пример е БиХ (со просечни 14,3% пратенички) каде просечната големина на тамошните единици е 3,75 (има 5 единици со 3 мандата и по 1 единица со 4, 5 и 6 мандата) и според тамошните истражувачи ова е уште една дополнителен кумулативен фактор за недоволното присуство на жените во ПДПСБиХ.

Помеѓу авторите кои потекнуваат од земјите на некогашна СФРЈ, и кои ја следат и третираат оваа проблематика, постои висок степен на консензус дека ултимативна цел која треба да се следи е зголемувањето на бројот на пратеничките до 50%. На овој начин реалната демографска слика во односните општества би се пресликала и во законодавниот дом. Правопропорционалната застапеност на жените во легислатурата би имплицирало правопропорционално зголемување на нивната моќ, авторитет и влијание при иницирањето, креирањето, ефектуирањето на соодветни политики и регулативи по однос на прашања кои нив директно би ги засегнале, но и по однос на оние прашања, чие регулирање би било за добробит на целокупното општество. За остварување на оваа цел, една од логичните претпоставки би било “подигнување на летвичката” од 40% на 50% застапеност на двата пола на листите, во соодветните законски рамки, т.е. прифаќање на начелото на паритет.

Користена литература

[1] Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine – ARS BiH (2011). *Priručnik za usklađivanje zakona sa Zakonom o ravnopravnosti spolova i sa međunarodnim standardima u*

¹² Просечната вредност е нешто пониска бидејќи по независноста на земјата од 2006 на изборите не се применуваше родова квота, а кога беше воведена во 2011 не постоеја одредници за позиционирање на помалку застапениот пол, кои сепак се појавија со законските интервенции од 2014. Оттогаш, на трите последни изборни циклуси (2016, 2020, 2023) просечната женска застапеност е драматично подобрена со просек од 24,3%.

oblastiravnopravnosti spolova. Sarajevo, Agencija za ravnopravnost spolova Bosne i Hercegovine, Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine; Razvojni program Ujedinjenih Nacija, uz podršku Fonda za razvoj Japanske Vlade.

[2] Antić, Gaber M (1998). *Ženske v parlamentu*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.

[3] Antić, Gaber M (2003). *Ženske v slovenskem parlamentu. Pod kritično maso zastopanost*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana, Mirovni inštitut.

[4] Bakšić-Muftić, J; Ler-Sofronić, N; Gradašćević-Sijerčić, J; Fetahagić, M (2003). *Socio - Economic Status of Women in Bosnia and Herzegovina: Analysis of the results of star pilot research done in 2002*. Sarajevo, Jež.

[5] Brnović, M (2016). *Žene u Skupštini Crne Gore*. European movement Montenegro.

[6] Broz, T; Kučer, L (2020). *Analiza zastupljenosti žena u izborima za Hrvatski sabor 2020. godine*. Zagreb, Cesi.

[7] Čičkarić, L (2020). *Reprezentovanje žena u Narodnoj skupštini Srbije*. U: "Parlamentarizam u Srbiji iz ženskog ugla". Serija Rat, politika i iskustvo. Beograd, Misija OEBS-a, str. 11-28.

[8] Čustović, F (2011). *Žene u političkom i javnom životu Srbije: ka evropskoj perspektivi*. Master rad.

[9] Gudac, Dodić V (2006). *Žena u socijalizmu*. Beograd, INIS.

[10] Hočevar, B (2015). *Enakopravnost spolov. Ženske v politiki: na oblast pridejo v času krize*. "Delo", 3.julij.

[11] Hughes, M. M; Paxton, P (2019). *The Political Representation of Women over Time*. In: S. Franceschet; M. Lena Krook and N. Tan, "The Palgrave Handbook of Women's Political Rights". Palgrave Macmillan, pp. 33-51.

[12] Inter-Parliamentary Union (2020). *Women in parliament: 1995–2020*. Preuzeto 26. 9. 2020.

<https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2020-03/women-in-parliament-1995-2020-25-years-in-review>.

[13] IPU Parline, Global Date on National Parliaments, Monthly ranking of women in national parliaments. <https://data.ipu.org/women-ranking?month=2&year=2024>

[14] Izborni zakon Bosne i Hercegovine, Tehnički prečišćeni tekst

[15] Изборен закон на РСМ. Пречистен текст (неофицијална верзија изготвена од Стручната служба на Државната изборна комисија)

[16] Јовевска Ѓорѓевиќ, А; Јанеска, С (2020). *Суштинско или стерилно: Застапеноста на жените во собраниските состави на Република Северна Македонија (1990-2020)*. Програма за парламентарна поддршка. Краток документ за јавна политика бр.31/2020.

[17] Kasarović, M (2001). *Izbori i izborna politika*. U: Kasarović, M. (ur.) "Hrvatska politika 1990. – 2000.". Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 13-63.

[18] Köppl-Turyana, M; Kantorowicz, J (2022). *Electoral systems and female representation in politics:*

Evidence from a regression discontinuity. Research Paper, No. 18.

[19] Krašovec, A; Fink Hafner, D (2004). *Političnje iskušnje in volitve: posredna diskriminacija žensk*. V: Brezovšek, Marijan; Haček Miro in Krašovec Alenka (ur): Lokalna demokracija I.: Analiza lokalnih volitev 2002. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, str. 74-97.

[20] Климовски, С; Каракамишева Т (2006). *Политички партии и интересни групи*. Штип, 2-ри Август.

[21] Mill, J.S (1960). *Consideration on Representative Government*. London, Oxford University Press.

[22] Mill, J.S (1977). *Rationale of Representation*. Zbrana dela. Zv. XVIII. Toronto, Toronto University Press.

[23] Otvoreni parlament (2014). *Žene u parlamentu – samo kvota ili stvarni uticaj? Rodna ravnopravnost u Narodnoj skupštini Republike Srbije*.

[24] Norris, P. (2006). *The impact of electoral reform on women's representation*. "Acta política 41" (2), 197-213.

- [25] Polak, P (2016). *Mehanizmi participacije žensk v politiki*. Diplomsko delo. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- [26] Реактор (2020). *Застапеноста на жените и мажите во собранискиот состав на Република Северна Македонија*. Истражување.
- [27] Skornšek, Pleš T; Nahtigal, K; Pleš, Murko A (2013). *Ženske v politiki v Sloveniji-analiza stanja*. Ljubljana, Inštitut za družebnu kreativnost.
- [28] Statistički podaci, Spolna struktura PSBiH, www.parlament.ba.
- [29] Šinko, M (2016). *Parlamentarna predstavljenost žena u Hrvatskoj: nakon nevidljivosti i staklenog stropa – regresija*. “Političke analize”: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku, Vol. 7 No. 27.
- [30] Thomas, S (1991). *The Impact of Women on State Legislative Policies*. “The Journal of Politics”. Vol. 53, No. 4, pp. 958-976.
- [31] URS (Ured za ravnopravnost spolova) (2016). *Priopćenje za javnost: Hrvatska na 92. mjestu na svijetu po broju izabranih zastupnica u Hrvatskom saboru na prošlim izborima*.
- [32] Vidic, M (2006). *Politična participacija žensk v Sloveniji*. Diplomsko delo. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- [33] Vukotić, A (2021). *Parlamentarni izbori 2020. iz rodne perspektive*. NVO Centar za ženska prava, februar.
- [34] Закон о volitvah v državni zbor (Uradni list RS, št. 109/06 – uradno prečiščeno besedilo, 54/07 – odl. US, 23/17 in 29/21).
- [35] Ždralović, A (2021). *Izborna zakonodavstvo Bosne i Hercegovine – rodna analiza*. U: Cvitković, I (Ur.), “Reforma izbornog zakonodavstva Bosne i Hercegovine”. Posebna izdanja. Knjiga CXC VIII. Zbornik radova. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, str. 315-329.
- [36] Закон о избору народних посланика, „Службени гласник РС“, број 14/22.

РЕЦЕПЦИЈА НА РИМСКИТЕ ПРАВИЛА НА ДОГОВОРОТ ЗА ЗАЕМ (MUTUUM) ВО СРПСКИОТ ГРАЃАНСКИ ЗАКОНИК ОД 1844 ГОДИНА

Апстракт: Денес, во согласност со законските нормативи, договорот се за заем се дефинира како: договор со кој заемодавецот се обврзува да му предаде на заемопримачот определен износ пари или определено количество други заменливи предмети, а заемопримачот се обврзува да му го врати по извесно време истиот износ пари, односно истото количество предмети од ист вид и квалитет. Од современата дефиниција може да се заклучи дека се работи за често користен договор и од страна на физичките и од стана на правните лица со цел задоволување на потребите при водењето на своите професии и професионални животи, но и при редовниот живот. Целта на овој труд е да се прикаже истиот договор во еден конкретен историски период, периодот на моќниот Рим и правилата на римското право нему наменети. Во исто време, трудот ќе даде одговор на прашањата дали и во која мера се реципирани овие правила во еден друг историски контекст – Кралството на Србите, Хрватите и Словенците и тогаш важечкиот правен акт Српскиот граѓански законик донесен 1844 година.

Клучни зборови: правни правила, римско право, закон, историја, заем.

АТАНАСОВСКА ЦВЕТКОВИЌ Aneta³
ЈОВАНОВИЌ Aleksandra⁴

RECEPTION OF THE ROMAN RULES OF THE CONTRACT (MUTUUM) IN THE SERBIAN CIVIL CODE FROM 1844

Abstract: Today, in accordance with legal norms, the loan contract is defined as: an agreement by which the lender undertakes to hand over to the borrower a certain amount of money or a certain quantity of other exchangeable things, and the borrower undertakes to return it to him after a certain time the same amount of money, that is, the same quantity of things of the same kind and quality. From the modern definition, it can be concluded that it is a frequently used contract by both individuals and legal entities in order to meet the needs of their professions and professional lives, during the habitual life. The purpose of this paper is to present the same agreement in a specific historical period, the period of powerful Rome and the rules of Roman law intended for it. At the same time, the paper will give an answer to the questions of whether and to what extent these rules were rewritten in another historical context – the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes and the then valid legal act the Serbian Civil Code adopted in 1844.

Keywords: legal rules, Roman law, law, history, loan

¹ Доцент, Висока школа за пословну економију и предузетништво, Белград, Република Србија, e-mail: a.atanasovska@yahoo.com

² Вонреден професор, Висока школа за пословну економију и предузетништво, Белград, Република Србија, e-mail: aleksandra.aj17@gmail.com

³ Assistant professor, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: a.atanasovska@yahoo.com

⁴ Associate professor, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Republic of Serbia, e-mail: aleksandra.aj17@gmail.com

1. Вовед

Од најстари времиња, заемот значел надомест на потребата да се има нешто во моментите кога е неопходно, независно од мотивите за таквата потреба. Може да шпекулираме кои се и какви се тие, но анализирајќи го заемот како потреба, произлегува дека „во игра“ се сопственоста и трговските односи, на денешен јазик речено, бизнис релации. Овде сопственоста, за развојот на заемот од најстари времиња, можеби е клучна: мораш нешто да поседуваш, да биде во твоја сопственост за да дадеш на заем, притоа не навлегувајќи во оние дополнителни односи – да дадеш некому на заем веќе позајмено. Со оглед на ставот дека првите облици на сопственост и отсуство на сфаќањето за сопственоста, преточени во присвојните придавки „мое е, твое е, негово е“ кореспондираат со личната сопственост над стварите за лична употреба, можеме да детерминираме потреба изразена со обработка на полињата за прехрана на племињата, војувањето или едноставно создавање на некои нови предмети кои би го олесниле секојдневниот тогашен живот. Во секој случај, мораме да разликуваме дискусија која за основа ги има правните правила, и дискусија во која ќе претпоставуваме кои би биле потребите за да се роди заемот. Литературата, и правната и економската, укажува на развој на трговијата како основа за појава на заемот, прво во рамките на семејството, а подоцна, и при трговските односи и развојот на стоково-паричните односи. Од друга страна пак, економијата како историско наследство на општеството и негов составен дел, отсекогаш се прилагодувала на промените и потребите, притоа наоѓајќи начини да се прошири, надополни, да се спротивстави или да го преживее секој предизвик на човештвото. Неспорно е дека економијата понекогаш (оправдано или неоправдано) е поистоветена со трговијата, а споменуваме дека договорните обврски лежат во основата на секоја економија и бизнис.⁵

Формирањето на првите држави, првите источни деспотии, како историско наследство оставаат закони кои ден-денес се предмет на интересирање и толкување од страна на правната наука. За жал, за Египет, деспотија која оставила свој траг во историјата на цивилизацијата, дознаваме многу малку, од Историјата на Херодот, па и тој сам вели дека во „Египет доаѓаат Грците: едни поради трговија, други да служат војска, а трети да ја разгледаат оваа земја“.⁶ Оттука, можеби се оправдани заклучоците дека, тогаш, некој облик на заем постоел, бил често користен и дека постоеле извесни правни рамки нему посветени изразени преку обичајните правила. Договорите тогаш, често комплицирани за склучување токму пореди религискиот елемент и формализмот, подлежеле на спор развој и усно заклучување, па неопходно било и давањето на заклетва.⁷ Сепак, заемот добива свое место во египетското општество. Иако бескаматниот заем повеќе го отсликувал тогашното египетско живеење, сепак каматата на заемот во широка мера била земана, за на крајот, на каматата и биле поставени ограничувања: 30% на заемот даден во пари и 33,3% на заемот во жито.⁸ Оттука, во согласност со тогашните стоково-парични односи, заемот бил даван во пари како и во стока која тогаш била во промет – жито.

Меѓуречјето (Месопотамија) остава драгоцените нормативни текстови како извори на правните правила од тоа време. Сумерските Х закони напишани одколу 2050 – 1800 год. пр. н.е., иако фрагментирано сочувани, содржат законски нормативи поврзани за заемот: „Ако еден човек [даде на друг] 300 сили⁹ жито како камата за заем, неговата каматна стапка е [100 сили во жито (= 33%)]“ (параграф m). „Ако еден човек на друг му даде 10

⁵ Jovanovic, A., Atanasovska Cvetkovic A., (2023) Is the roman societas (contract of partnership) still alive today? 12 International scientific conference employment, education and entrepreneurship, 2023, p.372. pp. 372-381

⁶ Herodot, Povjest, preveo i priredio Dubravko Šikljan, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007, str. 17.

⁷ Атанасовска Цветковиќ, А., Историја државе и права, Београд, Висока школа за пословну економију и предузетништво, 2023, стр. 53.

⁸ Николиќ, Д., Општа историја права, Ниш, 2007, стр. 49. Николиќ наведува дека во времето на фараонот Менес, врз основа на Херодотовите тврдења, како залога за заемот служела мумијата од починатиот татко.

⁹ Стара мерка, околу 1l.

сребрени шекели¹⁰ како каматна стапка на заемот, на годишно ниво е 2 шекели сребро = 20%“ (параграф n).

Законот на Ешнуна, на правната историја познат и како Билаламов законик, предвидувал правила за заемот. Ваквиот заклучок го темелиме на два делумно сочувани параграфа, 20 и 21: „Ако човек позајми... жито и житото потоа го претвори во сребро, при жетвата, ќе земе и жито и камата по утврдена стапка од 33% – 100 сили на 300.“ И „Ако човек даде сребро за/на неговиот/негов... ќе го земе среброт и каматата за тоа во (утврдена каматна стапка од 20%)...36 јачмен, пченка на 1 шекел.“¹¹ Колку и да се девестира членовите, сепак може да се заклучи постоењето на заемот и каматата за дадениот заем во тоа историско раздобије. Хамурабиевиот законик, иако не бил провонесен законски текст, се смета за најзначаен, напишан со клинесто писмо, во својот нормативен дел содржи регулативи посветени на заемот. Потврда на ваквиот став наоѓаме во неколку членови (48 – 52) и терминологијата, легислативната реализација, како на пример: „ако некој на некому должи долг со камата“¹², „а парите со камата ќе му ги врати на трговецот“¹³. Во истиот законик, членот 88 говори за интересот (каматата) на позајмените пари и жито. Така, „Ако трговец даде жито [на заем] со интерес, на име камата добива шеесет ку жито за [даден еден] гур. Ако [трговецот] даде пари [на заем] со интерес, на име камата добива една шестина шекел, за [даден еден] шекел сребро.“¹⁴ И во овој историски период детектираме и потврдуваме постоење на заем во пари и жито и каматна стапка во висина од 20%, но и бескаматен заем – „Ако трговецот на помошникот му даде (позајми) пари како помош (без камата) и таму каде ќе оди доживее неуспех, на трговецот да ја врати главницата“.¹⁵ Во суштина овој член се однесува на враќање на каматата од долгот, сепак служи на целта – потврда за постоење на заемот. Како начин на враќањето на заемот, односно долгот, бил прифатен и начинот на натурална исплата: „Ако некој земе пари од трговец (дамкар) и потоа трговецот го присилува да му ги врати, а тој нема со што да му го врати долгот, па наместо тоа, му го отстапи овоштарникот после опрашувањето и му каже: Земи ги сите урми кои се родат во овоштарникот за отплата, дамкарот да не се сложи; сопственикот сам да ги обере созреаните урми од својот овоштарник, нека го намира трговецот и со камата во согласност со договореното, а на сопственикот нека му припадне само вишокот на урми од неговиот овоштарник.“¹⁶ Оттука, можеби е исправен заклучокот дека враќањето на заемот бил или во конкретно позајмените пари или жито, но се дозволувала и опцијата натурална исплата – урми за, во согласност со членот, пари. Во времето на Хамураби, долгот сторен врз основа на заем можел да биде и простен, да не се бара негова исплата, вклучително неисплата на каматата само во случај на *vis maior*

¹⁰ Стара мерка, околу 8,4 грама.

¹¹ Roth, T., M., Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, Scholars Press Atlanta, Georgia, 1995, p. 62.

¹² Чл. 48, Хамурабиев законик

¹³ Чл. 50, Хамурабиев законик

¹⁴ Гур – мерка за капацитет, волумен во тоа време; Апасиев, Д., Антички правни споменици, Хрестоматија, Скопје, 2017, стр. 40.

¹⁵ Višić, M., Zakonici drevne Mesopotamije, Beograd, 1985, str. 130. Низ трудовите и литературата посветена на Хамурабиевиот законик истиот член се наоѓа и вака преведен, формулиран: „Ако дамкарот предаде сребро на шамалот поради обавување работи, преземајќи го на себе ризикот од неуспех за потфатот, тој на дамкарот да ја врати само примената количина на сребро“. Дамкар – слој во Вавилонското општество со највисок ранг. Биле банкари, државни трговски патници, царски државни пратеници со специјално полномошно да со сопствени пари ги откупуваат заробениците, имале извесно влијание врз дипломатијата. Шамал – полномошник на дамкарот, трговски патник, агент. Војслав Станимировиќ Нови поглед на Хамурабијев законик (II део), Анали Правног факултета у Београду, година LIX, 2/2011, стр. 92.

¹⁶ Врз основа на текстот од Законикот на големиот Хамураби кој го превела Марта Рот и кој е еден од неколкуте извори користени во овој труд, изостанува број на членот, а стои само буква. Види повеќе: Roth, T., M., Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, Scholars Press Atlanta, Georgia, 1995.; Станимировиќ, во преводот и трудот Нови поглед на Хамурабијев законик (I део), Анали Правног факултета у Београду, година LIX, 1/2011, го користи терминот дамкар.

(виша сила). Едновременно, за долговите, заемопримачите биле и тужени.¹⁷ На краиштата, заемот бил обезбедуван со залог.¹⁸

„Европското тло било побогато за еден законик кому, во споредба со римскиот *Lex Duodecim tabularum*, не му е придадено потребното и заслужено значење, а претставува единствен зачуван извор на раното грчко право – Гортински законик, легислативниот акт на аристократскиот критски полис Гортин кој датира од средината на V век пред нашата ера. Од овој законик, за нас, од интерес ни се последните три колумни во кои се нормирани некои од институтите на облигационото право.“¹⁹ Конкретно сознание за постоење на заемот во вид на нормативи не се воочливи при читањето, но дека постоел се потврдува во Колумна IX каде „... кој не го подмирил долгот за кој дал залог... нека се води спор против него...“.

Стара Грција – Спарта и Атина, како антиподи држави, сликата за договорот за заем ја сметаме за дијагонално различна. Од една страна Спарта, војнички настроена, каде место за трговија и размена на добрата не постоело, а со тоа и отсуство на облигациите во нејзиното општество и од друга страна трговски развиената Атина каде постоел договорот за заем. Ако во претходните историски раздобја предмет на заемот биле пари или жито, развојот на правото и резонирањето на тогашните Атињанци укажуваат дека предмет на овој договор биле исто така и ствари кои може да бидат одредени по род, број, количина, со тоа што кон парите, житото, додадени се и подвижните ствари (стока, на пример). Со оглед на тоа дека Атина била и морско пристаниште, се сретнувале разни трговци, не е необично што постоел поморски заем. Ова значело дека каматата била застапена во трговските односи, а се движела во распон од 1% на месечно, до 25% на дневно ниво, со што, овој висок процент се однесувал токму на високоризичниот заем – поморскиот. Не било необично и да се наплатува камата на каматата (лихварски камати), а пријателскиот, односно бескаматниот заем бил застапен и во атинскиот живот. Оттука, постоеле два вида на заем: бескаматен, пријателски (*eranos*) и каматен (*hresos*).²⁰

„Големиот и моќен Рим, како што потврдуваат многумина историчари и романисти, на човековата цивилизација оставил големо наследство.“²¹ За развојот и постоењето на договорот за заем, римскиот *mutuum*, во римското општество ќе се говори подолу во трудов.

Распадот на Римското царство, формирањето на малите феудални државички на западот и продолжениот живот на источниот дел од царството – Ромејско царство (Византија) за договорот за заем значи, повторно, две дијаметрално различни ситуации. Феудалните карактеристики, врзувањето на селаните за земјата, влијанието на владетелите и црквата, враќањето кон земјоделството како резултат на драстичното опаѓање на сите стопански гранки (освен оние кои биле од полза за земјоделството), за

¹⁷ Ако некој на неког [му] должи долг со камата, па временска непогода пуштена од [богот] Хадат му ја поглави нивата и го опустоши неговото поле, или [невремето] му ја уништи жетвата, или поради суша житото не пораснало – во таа година нема да [треба да ја] даде [планираната рента во] жито на доверителот и својата таблица [со впишаниот договор] ќе ја намокри во вода [или ќе ја прецрта, за да не важи] – па, за таа година, нема да даде [ниту] камата [поради вишата сила што го снашла не по негова вина]. Апасиев, Д., Антички правни споменици, Хрестоматија, Скопје, 2017, стр. 33.

¹⁸ Пример: чл. 49, Хамурабиев законик, „Ако некој позајми пари од трговец и [како залог] го даде полето подготвено за сеидба или [даде] сусам [на трговецот] со зборовите: „Работи го полето, жнеј го и земи го житото или сусамот што ќе никне на него“ – [па] ако тогаш обработувачот [го посеал и] произвел жито или сусам на полето, сопственикот ќе го земе житото или сусамот кое ќе се најде на полето за време на жетвата и ќе му даде на трговецот жито за [позајмените] пари, со камата [вквалкулирајќи ги притоа] и трошоците за обработка.“ Апасиев, Д., Антички правни споменици, Хрестоматија, Скопје, 2017, стр. 33.

¹⁹ Атанасовска Цветковиќ, А., Јовановиќ А., Дали римскиот договор за ортаклак (*societas*) живее во Општиот имотен законик за Црна Гора од 1888 година, Годишен зборник, Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, С.Македонија, Vol. 13, год. 13, 2023, *op.cit.* стр. 32.

²⁰ Аврамовиќ, С., Општа правна историја, стари и средњи век, Београд, 2000, стр. 178.

²¹ Атанасовска Цветковиќ, А., Јовановиќ, А., Наследувањето и наследувањето на виното во римското право, Годишен зборник, Правен факултет Штип, Универзитет „Гоце Делчев“ Штип, РСМакедонија, 2022, год. 11, vol. XI, *op.cit.* стр. 26.

Западот значела една голема декаденција и уништување на правните правила поставени од страна на римското право. Сепак, законско нормирање постоело на Западот: варварските закони – *Lex Salica*, *Lex Ripuraria*, зборници на римското право, норми створени од кралевите (особено кралевите на Франачка) – *edicta*, *constitutiones*, *decretiones*, *capitulum*, а секако постоело и канонското, црквеното право. Како репрезентативен правен акт за западниот дел ќе го земеме Салискиот закон (*Lex Salica*), збирка на обичајното право важечко за Салиските Франки, каде постои засебна глава LI со наслов: „За стварите дадени на заем или послуга.“ Внимателно читајќи ги одредбите, заемот бил присутен во Франачка, каде за невраќање на стварите дадени во заем значело и повикување на суд – заемодавецот пред куќата на заемопримачот во присуство на сведоци го извршувал чинот повикување на суд: „затоа што не сакаше да ги вратиш стварите што ти ги позајмив или дадов на послуга, подготви ги до следната ноќ така како што пропишува Салијскиот закон“. Оттука, законот пропишува дека рокот за враќање е до залезот на сонцето. Во случај повторно да не се вратат стварите, се давало уште седум ноќи, па уште седум и за овој период за секои седум ноќи на должникот му се зголемувал долгот за по 120 динари односно по 3 солиди (златника) за секој залез на сонцето за на крајот, должникот (заемопримачот) бил во обврска да плати 600 динари, односно 15 солиди (златника).²² Од оваа глава, всушност се гледа евапорацијата на римските правила, враќањето кон обичајното право, особено на повикувањето на суд (на правото) *vocatio in ius* со тоа што, во ниеден момент не се запишани правилата како се склучувал договорот за заем, ами сфаќаме дека постоел само во полза на земјоделското производство, со што се потврдува декаденцијата на правните римски правила.

Истокот, Ромејското Царство, нам познато како Византија, имајќи го предвид фактот дека еден од неговите темели е римската државна форма, останува верно на правните римски правила утврдени за договорот за заем инсталирани во *Corpus Iuris civilis*, но сега преточени во законите донесени во три различни периода во развојот на Ромејското Царство (Византија) чиј живот завршува 1453 година кога Константинопол, (Цариград) паѓа во рацете на Турците Османлии. Велиме три различни периода токму заради законодавството и законодавната работа на тогашните владетели: за првиот период како репрезентативен законски текст го наведуваме *Ecloga ton nomon* (Еклога),²³ за вториот *Procheros nomos* (Прохирион),²⁴ а за третиот период – Синтагма на Матија Властар²⁵. Би било мошне чудно ако наведените закони не содржат правни правила наменети за договорот за заем имајќи го предвид фактот на веќе утврдените правила во римското право и „наследничкиот“ карактер на Ромејското Царство од Римската Империја. Колку само за илустрација, во Еклога, титул X, точка 1, се вели: „Ако некое лице со устен или писмен договор позајми пари, сребро или нешто слично од тој вид, на копно или на море, заемодавецот ќе го добие назад она што го позајмил според условите на договорот склучен помеѓу странките; а на заемопримачот му се забранува да изнесува разни неморални приговори за да го измени или намали заемот, како бродолом на отворено

²² Николић, Д., Ђорђевић, А., Законски текстови старог и средњег века, Ниш, 2002, стр. 115 – 116.

²³ Првиот период на законодавната и кодификаторката работа на тогашните цареви го опфаќа периодот ид втората половина на VII до првата половина на VIII век. Овој закон бил донесен во името на царевите Лав III и син му, Константин V, 726 година. Содржината на овој закон е тесно поврзан за кривичното и граѓанското право, а донесен е со цел да истиот го користат судовите.

²⁴ Вториот период го опфаќа периодот од крајот на IX и почетокот на X век. И овој акт, исто така е донесен во име на цареви, но овој пат тоа се царевите Василие I, Константин и Лав, помеѓу 870 и 879 година, а содржината опфаќала правни решенија од областа на јавното и приватното право. Овој закон се сметал за прирачник кој го користеле судовите, а извршил и силно влијание врз законодавството на средновековна Србија, каде е познат и како *Закон градски*.

²⁵ Припадник на третиот период (прва половина на XIV век), претставува азбучен зборник на византиските државни и црквени закони, а се смета и за судски прирачник. Постојат две верзии, кратка и долга. Скратената Синтагма не ги содржи деловите наменети за црквеното право.

море или други слични изговори“.²⁶ Оттука, неспорно е дека и Прохирон²⁷ и Синтагма²⁸ содржат одредби за договорот за заем.²⁹

Средновековието во Србија носи оскудни податоци кои произлегуваат од српските правни споменици, а се однесуваат на облигациите, за кои, не може да се дојде до извесно општо знаење. Постојењето на два термина со кои се детерминираат облигациите се долг (*долг*) и *вера*.³⁰ Директни наводи и извори за заемот не постојат, но не смееме да донесеме заклучок дека тој не постоел во тогашното општество. Во повелбата на цар Стефан Душан за манастирот на Светите Архангели Михаил и Гаврил од 1348 година индиректно дознаваме дека заемот постоел, иако во казнена конотација: секој калуѓер кој закупувал жито и вино или динари давал со камата, да се „иждене“.³¹ Потврдува забрана за зајмување пари со камата и зеленашки камати затоа што по канонските и христијански закони каде во согласност со Стариот завет важи правилото: „Не му давај на братот свој со лихва, ниту сребро, ниту храна, ниту нешто друго, што се дава во заем со лихва“³²

2. Заемот во согласност со римските правни правила

Ако ги сфатиме облигациите во римското право, кои, како вели Гај во своите Институции, се делат на оние кои се создаваат од деликти и оние кои се создаваат од договори,³³ неопходно е да се укаже на тоа дека Рим, а со тоа и римските правила препознавале неколку видови на договори: вербални, литерални, реални и консензуални. Договорот за заем припаѓал во групата на реални контракти, односно, контракти кај кои односот се создавал на основа на неформален акт на предавање на стварите (*actum re*).³⁴ Обврската, значи, настанува кога стварите биле давани, но само оние ствари кои можеле да бидат одредени по тежина, број или мера, како што се вино, злато, сребро, жито, пари.³⁵ Иако, римските правници не биле склони кон дефинирање на поимите и институтите³⁶ можеме да прочитаеме (во Гаевите Институции, на пример) дека стварите некому ги даваме така да стануваат негови и тој е должен да ни ги врати, но не истите ами други ствари од ист вид,³⁷ што ќе рече дека стварта од моја станува твоја.³⁸ Јасно,

²⁶ Преводот на македонски јазик и на Еклога и на Прохирон го врши професорот Димитар Гелев, професор на правниот факултет „Јустинијан I“ во Скопје, РС Македонија и истиот е искористен во овој труд.

²⁷ Од Прохирон, за да го потврдиме горенаведениот став, издвојуваме од глава XVI (заеми и обезбедување), точка 14: „Иако многу наши предци сметале дека е праведно да се дозволи засметување и наплата на камата (*tokos*) за позајмените пари, веројатно заради ништожништвото и злобата на позајмувачите на пари ние сосема спротивно решивме тоа да го забраниме како несоодветно за нашата христијанска политика и затоа што со божјите закони е забрането да се позајмува со камата. Токму затоа, нашето царско височество наредува дека ниту едно лице, во никакви околности, нема да прими камата на позајмените пари и ќе се обиде да ги почитува божјите закони, а ние лично ќе гледаме кој ги крши. Ако некој прими камата таа ќе му биде запленета со намалување на главницата.“; Freshfield, E., H., A manual of eastern Roman law, The Procheiros Nomos published by te Imperor Basil I, Cambridge, 1928.

²⁸ И со одредби од Синтагма го потврдуваме истиот став: „Некој дава на заем не сам сребро туку и пченица и вино и масло, а зајмувачот се согласува да за тоа, после проток на договореното време, да даде што повеќе“. Суботин – Голубовиќ во преводот на Синтагма од 2013 година го користи терминот „зајмител“, го сметаме за најсоодветен, па при преводот на македонски јазик направен од страна на авторите на овој труд се користи терминот зајмувач.; Српска академија наука и уметности, Матија Властар, Синтагма, Београд, 2013, стр. 364.

²⁹ За воведниот дел од трудот сосема е доволно само да се констатира постојењето на договорот за заем, но не и да се впушта во детална обработка и анализа на неговите правни правила.

³⁰ Тарановски, Т., Историја српског права у Немањићкој држави, Београд, Лирика, 2002. стр. 495.

³¹ Соловјев, В., А., Одабрани споменици српског права, Београд, 1926, стр. 140.

³² Пета книга Мојсеева, 23:19. Исто и: Српска академија наука и уметности, Матија Властар, Синтагма, Београд, 2013, стр. 362.

³³ Гај, Инст., 3,88: *...in duas species diducitur: omnis enim obligatio uel ex contractu nascitur uel ex delicto.*

³⁴ Гај, Инст. 3, 90.

³⁵ Гај, Инст. 3,90, D.44,7,1,2

³⁶ Ретко кога постои конкретно претставена дефиниција.

³⁷ Гај, Инст. 3, 90.

³⁸ Јустинијанови Институции, 3, 14, рг.

Римјаните правеле разлика помеѓу заемот и послугата (*commodatum*) – кај послугата важело правилото дека стварта која е дадена на послуга, исклучително, истата требала да се врати.³⁹ Во случај да некој врател за вино, пченица, тогаш со сигурност се тврдело дека не се работело за заем – *mutuum*. Оттука, неизбежно е и лексикографските и етимолошките запазувања на римските правници, кои, според професор Ромац, биле ингениозни и наивни: *ut ex meo tuum fit* (моето станува твое) – од каде потекнува и самиот термин *mutuum* (*meum* – мое, *tuum* – твое) или глаголот *mutare* – да менуваш, промениш, замениш, односно своевидна замена – наместо истата, враќаш (менуваш) друга ствар од истата врста.⁴⁰

Неспорно, заемот во римското право постои уште од најстарото доба на *ius civile*, кога се склучувал во форма на нексум⁴¹, па заемот го наоѓа своето место во најстарата римска кодификација на обичајното право: *Lex Duodecim tabularum*.⁴² Така, уште од најстари времиња постоеле две форми на заемот: каматниот заем (*fenus*) кој бил склучуван во форма на нексум, стипулации или експенсилации и бескаматниот заем склучен на пријателска основа (*mutuum*) на неформален начин, да се помогне на пријателот или роднината во зло време. После донесувањето на *Lex Poetelia Papiria* од 326 година од „правната сцена“ исчезнува нексум, па со тоа и стариот *fenus*, а останал само неформалниот *mutuum*.

За неформалниот *mutuum*, првенствено треба да се нагласи дека ги добил кондикциите (*condictio*) како процесни средства за заштита од „неосновано богатење“, добива своја форма *in ius concepta*, па тек тогаш почнал да се смета за договор⁴³ судејќи според тогашните сфаќањата на Римјаните дека, прво се појавувале тужбите за конкретен договор, па тогаш се формирал прецизно и самиот договор. Се сметал и за институт *strict iuris*, односно строг *iuris negotium* само поради единствената должност/обврска која заемопримачот (должникот) ја имал – да го врати точниот квалитет и количина од она што го добил и ништо повеќе (не постоела обврска за враќање, плаќање камата).⁴⁴ Можел да се дава секому, секој римски граѓанин кој имал деловна способност, вклучително и на лицата *alieni iuris*, сè до донесувањето на *SC Macedonianum*⁴⁵ за време на владеењето на императорот Веспасијан, кога се воведени ограничувања, односно кога на лицата *alieni iuris* (лица под татковата власта), како несигурни заемопримачи, не им се дозволувало да склучат *mutuum* додека *pater familias* бил жив, а ако случајно лихварите сепак даделе заем на такво лице, таткото или синот (заемопримачот) имале право на приговор, односно кондикција.⁴⁶

Романистичката теорија, сепак го дефинира *mutuum*: Заемот е реален еднострано – обврзувачки строг договор, кој настанува со преносот на сопственост на пари или други

³⁹ D.12,1,2 pr.; Разликата ја воочиле и кај оставата - *depositum*.

⁴⁰ Romac, A., *Rimsko pravo*, Zagreb, 1989, стр. 295.

⁴¹ Најважниот римски договор кој го поврзуваме за периодот на старото римско право со функција на заем, што би значело формален начин да се зајмуваат пари, кој изискувал заклучување во свечен манир *per aes et libram* (бакар и вага), во присуство на пет сведока и либрипенс, каде должникот е одговорен со својата личност за исплатата на долгот, односно враќањето на заемот. Велиме одговорен со својата личност токму заради можноста да должникот „сам себе се продаде“ на доверителот, во моментот кога долгот не бил намирен во конкретниот рок, па без судски постапки должникот припаѓал на доверителот т.е. должникот паѓал во должничко ропство. *Lex Poetelia* го ублажува строгиот начин на извршување.

⁴² Табл. VI: кога се склучуваат нексум или манципација, како се изговорот зборовите, нека тоа закон биде.

⁴³ Атанасовска Цветковић, А., *Римско право*, Београд, Висока школа за пословну економију и предузетништво, 2023, стр. 242.

⁴⁴ Sohm, R., *The Institutes: a textbook of the history and system of Roman private law*, Oxford, Clarendon press, 1907, p. 372.

⁴⁵ *Cum inter ceteras sceleris causas Macedo, quas illi natura administrabat, etiam aes alienum adhibuisset, et saepe materiam peccandi malis moribus praestaret, qui pecuniam, ne quid amplius diceretur incertis nominibus crederet: placere, ne cui, qui filio familias mutuum pecuniam dedisset, etiam post mortem parentis eius, cuius in potestate fuisset, actio petitioque daretur, ut scirent, qui pessimo exemplo faenerarent, nullius posse filii familias bonum nomen expectata patris morte fieri.*

⁴⁶ D.12, 1, 14; D.14, 6, 9, 1

заменливи ствари, од заемодавецот на заемопримачот, со преземање на обврска да заемопримачот врати еднаква (иста) количина и квалитет на ствари од ист вид.⁴⁷ Оттука, страни договорнички се заемодавецот и заемопримачот чии права и обврски настануваат врз основа на договорниот однос: да ги даде, односно прими стварите и да ги врати во иста мера, количина и врста. Така, предмет на овој договор, следствено, се ствари *res fungibiles* (заменливи) и потрошни (*res consumptibiles*) – жито, пари, вино, злато, сребро. Едностраноста, пак, како карактеристика на договорот, укажува на тоа дека заемодавецот има право да бара стварите дадени во заем му бидат вратени, додека пак, заемопримачот е во обврска да, стварите кои ги земал на заем, ги врати во одредениот рок и тоа со ист квалитет, количина и ист вид. Важноста на договорот престанувала во моментот кога заемодавецот ќе ги врати стварите или парите кои му биле дадени на заем на заемодавецот. Со ваквата постапка договорот веќе не произведувал никакви правни дејствија. Средства за заштита, како што веќе наведовме, биле воведени кондикциите. *Condictio create creditae pecuniae* била кондикција која се користела во случај да заемот бил даден во пари⁴⁸ и *condictio cretae rei* се однесувала на заем даден во ствари.

Низ историјата покрај заемот, секогаш се провлекувала, постоела и камата со извесна каматна стапка. „Така, каматите биле договорани по повод најразлични облигациони односи и битно ја зголемувале висината на примарната обврска на должникот. Зголемувањето на примарната престација на должникот по пат на договарање на камати било многу раширено“.⁴⁹ Римското право, во контекст на договорот за заем и каматата, во самиот договор не дозволувало истата да се договара, не била негов елемент, но сепак била една општо присутна општествена реалност. Правото на камата, односно самата камата (*usurae*), во согласност со договорот за заем, не била дозволена. Било неопходно истата да се договара претходно, со стипулација (*stipulatio sortis*). Било дозволено со истата стипулација со која се договарала каматата да се склучи и основниот правен акт – договорот за заем, во таквиот случај се сметало дека постои *stipulatio sortis et usurarum*.⁵⁰ Ограничувањето на каматата, за Рим, е позната уште од времето на *Lex Duodecim tabularum*, со тоа што највисоката камата наречена *fenus unciarum* била ограничена на една дванаесетина од главницата.⁵¹ За време на владеењето на Цицерон, каматата е сведена на 12% на годишно, односно 1% на месечно ниво, а низ натамошниот развојен пат на Рим, каматните стапки се движеле од 6% до 12% на годишно ниво. За Јустинијанова доба, постоеле неколку каматни стапки: 6% (се сметала за редовна каматна стапка), 8% (ја наплатувале трговците) и 4% (ја наплатувал трговецот/заемодавецот кој припаѓал на високите општествени слоеви).⁵²

На краиштата, римското право препознавало и посебни облици на заем: поморски заем (*fenus nauticum*) и јавни заеми кои се однесувале на општинските заеми (*civitates* и *municipiae*). Поморскиот заем повеќе се сметал за некој облик на осигурување, а го дополнувал поморското тргување. Велиме осигурување од причина што секое патување по морето претставувал несигурен потфат (бродолом, напад од гусари, *vis maior*), па трговците давале сума на пари на капетаните на бродовите со цел

⁴⁷ Boras, M., Margetić, L., Rimsko pravo, Zagreb, 1986, str. 153.

⁴⁸ Гај, Инст., 4, 50 во врска со *condemnatio co cretae pecuniae*, кога се побарувало извесна сума на пари

⁴⁹ Атанасовска, А., Историски развој на потрошувачкиот кредит и каматата, Годишен зборник, Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, vol. V, год.5, стр. 34.

⁵⁰ Ромас, А., Рјечник римског права, Zagreb, 1983, str. 364

⁵¹ Табл. VIII, т.18а, Закон XII таблици. Сè уште во науката се спори дали овој процент се однесува на годишно или месечно ниво. На пример, Анте Ромац ја истакнува ваквата дубиоза (Рјечник римског права, Zagreb, 1983, str. 364) додека Куртовиќ, во трудот Римски mutuum и современи концепт уговора о зајму, објавен во Економски изазови, година 4, број 7, стр. 139. вели: „јер су се тада камате наплаћивале на месечном нивоу јер су се тада камате наплаћивале првог у месецу.“ Додека пак, Мирослав Милошевиќ вели дека денес се смета дека каматата се пресметувала месечно затоа што така и се плаќала, што значи дека на годишно ниво изнесувала 100%. (Римско право, Београд, 2005, стр. 332).

⁵² Kurtović, R., R., Rimski mutuuum i savremeni koncept ugovora o zajmu, Ekonomski izazovi, Godina 4, broj 7, str. 139. 135-144

обезбедување на превозот на стока или набавка на истата и тоа после успешно завршениот „бизнис“, па за вака ризичен потфат не било необично што биле договорани екстремно високи камати, односно ослободени од ограничување.⁵³ Ако стоката (стварите) пропаднат без кривицата да падне на товар на капетанот на бродот, во тој случај, не постоела обврска заемот заедно со каматата да се вратат.⁵⁴

Вака претставениот договор за заем во римското право претставува солидна основа да се обидеме и побараме рецепција на тогашните правила во Српскиот граѓански законик донесен 1844 година.

3. Римскиот Mutuum во Српскиот граѓански законик од 1844 година

Овој значаен законик на новиот век претставувал сеопфатна кодификација на граѓанското право, чие правно важење доспева до ден-денешен (не постои официјален акт со кој истиот се дерогира), составен е по урнек на Австрискиот граѓански законик (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten Deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie* – 1811 г.). После една долга и макотрпна работа, променети комисији, сплет на историски случувања, ова значајно правно дело за Србија значи и своевидна рецепција на римските правни правила од едноставна причина што во основата на Австрискиот граѓански законик лежат две права: римското и природното право. Се поставува прашањето – Дали постои рецепција на римските правни правила во контекст на договорот за заем и во која мера?

Одговорот потенцијално ќе го бараме во глава XXI со наслов За заемот. Дефиницијата за договорот за заем е дадена во членот 593 во која се забележува рецепцијата на римските правила: предмет на договорот се потрошни ствари, обврска да се вратат позајмените ствари од ист вид и вредност (пари или други потрошни ствари),⁵⁵ можност заемопримачот истите да ги користи, потроши и со нив да располага во согласност со неговата волја, договорот настанува писмено или усно,⁵⁶ договорни страни се заемодавецот (позајмувач) и заемопримачот (должник),⁵⁷. Рецепцијата се дополнува и во делот на видовите на заем. Во основа, и понатаму постојат, но овој пат во српскиот редовен општествен и трговски живот, заемите со камата (лихва) или бескаматните заеми (пријателски заеми), кон кои се додадени и заемите со залога или без неа, како и со гаранција или без.⁵⁸

Она што можеби е интересно за овој договор и дадените пари на заем е тоа дека се предвидува нивно враќање во онаа парична единица во кои се позајмени и со иста вредност: дукат за дукат, талир за талир, грош за грош, само ако е така договорено, во спротивно, заемодавецот не може да бара да се вратат во „ист род“.⁵⁹ Во секој случај, се водело и сметка за влијанието на инфлацијата и дефлацијата и положбата на заемопримачот на начин што била гарантирана можноста да се врати заемот онолку колку било позајмено во времето кога е склучен самиот договор.⁶⁰ Истото важело и за благородните метали или рудата која можела да се вага во моментот кога се заклучувал заемот: се враќала онаа мера (количина и квалитет) која била договорена, независно од тоа што, во меѓувреме, вредноста на златото пораснала или се намалила.⁶¹ Истото важело и за храната и должениот „есап“. Во овие членови може да се забележи и правецот на движење на правната мисла и сфаќањето за потребите и ситуациите во тогашното

⁵³ За време на периодот на класичното право. Јустинијан дал ограничување на каматата на поморскиот заем, 12%.

⁵⁴ Повеќе: Vladetić, S., Stanković, E., *Fenus nauticum – praizvor osiguranja*, *Evropska revija za pravo osiguranja*, 2014, vol.13, br. 1, str. 11-20.

⁵⁵ Чл. 593, Српски граѓански законик; Во понатамошниот текст: СГЗ.

⁵⁶ Чл. 595, СГЗ.

⁵⁷ Чл. 596, СГЗ.

⁵⁸ Чл. 594, СГЗ.

⁵⁹ Чл. 597, СГЗ.

⁶⁰ Чл. 598, СГЗ.

⁶¹ Чл. 599, СГЗ.

општество кои биле наметнати од тенденциите на трговијата или самиот редовен живот, воопшто.

Директна рецепција на римските правни правила постои и во сегментите камата и каматна стапка (лихвата како што стои во оригиналниот текст од Законикот). Имено, правните правила на класичното римско право и Јустинијановите ограничувања во однос на висината на каматната стапка остануваат во целост исти: 6% и 12% на годишно ниво.⁶² 6% лихва се сметала во случаите кога истата не е договорена, а времето за враќање на заемот е утврдено во согласност со договорот, а ако договорот е заклучен да подолг рок, а отсуствува одреденост на времето за плаќањето на лихвата, тогаш плаќањето се врши по завршување на годината. И уште едно римско правило рецепирано во Законикот, а воведено од Јустинијан: забрана за договарање и плаќање камата на камата.⁶³

Што се однесува до правата и обврските на страните договараачи, нормативот кореспондира со римските правила. Заемодавецот има право да бара враќање на заемот, но не предвреме, но во случај да истиот е даден на неопределено време таквото право нему му припаѓа, а должникот мора да го исполни таквото барање, што чини да обврската на заемопримачот е враќање на заемот.

Заклучни согледувања

Низ призмата на рецепцијата на римските правни правила наменети на договорот за заем во историски контекст – Српскиот граѓански законик и нормативот нему посветен во истиот, прикажана е неопходноста и значењето на заемот низ неколку конкретни историски интервали и закони. Неминовен е заклучокот дека општеството отсекогаш имало потреба од договорот за заем што потврдува и неговото законско нормирање низ законите на историјата. Она што се чини и логично е и тоа дека „секое време имало свое бреме“ во однос на договорот и неговото нормирање. Каматата секогаш одела „рака под рака“ со заемот, била негов дел, независно од тоа што секогаш била уредувана со засебни договори или стипулации како во римско доба.

Српскиот граѓански законик, претставувајќи една историска етапа во развојот на правото, всушност значи и потврда на далекусежното влијание на римското право, чија рецепција значи камен – темелник на правните системи не само на нашите простори, ами и на правните системи на европското тло. Неспорна е рецепцијата на римските правни правила за договорот за заем во СГЗ, и тоа во голема мера, што укажува на фактот дека сепак римското право, како автохтон правен систем, и прагматичноста на римските правници оставаат едно правно наследство за сегашните и идните права и правни системи, независно од тоа дали и во која мера ќе бидат модифицирани и во која насока.

И уште нешто, лихвата или зеленаштвото, и некогаш и сега се основ за кривично гонење, токму заради квалификуваното кривично дело лихварство што тогаш го предвидел и нормирал Кривичниот законик на Кралството на Србите, Хрватите и Словенците од 1929 година, а неспорно е дека и современото законодавство го нормира и препознава истото дело за кривично, па се санкционира со парична казна или казна затвор за договараачот, заради користење нечија тешка имотна состојба, на пример, со цел договарање и стекнување несразмерна имотна корист.

Користена литература

Книги

- [1] Аврамовиќ, С., Општа правна историја, стари и средњи век, Београд, 2000.
- [2] Апасиев, Д., Антички правни споменици, Хрестоматија, Скопје, 2017.

⁶² Интересно за спомување е оригиналниот термин кој се употребува за да се прикаже интересот, каматата, а е запишан во самиот СГЗ, што еден историско – правен контекст би значело потврда и оправданост на причините за постоењето на дукатите, талирите и грошевите во тогашна Србија, односно Кралството на Србите, Хрватите и Словенците. Се работи турскиот збор хасна.

⁶³ Чл. 603, СГЗ.

- [3] Атанасовска Цветковић, А., Римско право, Београд, Висока школа за пословну економију и предузетништво, 2023.
- [4] Атанасовска Цветковић, А., Историја државе и права, Београд, Висока школа за пословну економију и предузетништво, 2022.
- [5] Boras, M., Margetić, L., Rimsko pravo, Zagreb, 1986.
- [6] Višić, M., Zakonici drevne Mesopotamije, Beograd, 1985.
- [7] Gaj, Institucije. urednici: Basta, D., N.; Stanojević O.; Simonović, S., Beograd, 1982.
- [8] Милошевић, М., Римско право, Београд, 2005.
- [9] Николиќ, Д., Општа историја права, Ниш, 2007.
- [10] Николић, Д., Ђорђевић, А., Законски текстови старог и средњег века, Ниш, 2002.
- [11] Romac, A., Rječnik rimskog prava, Zagreb, 1983.
- [12] Romac, A., Rimsko pravo, Zagreb, 1989.
- [13] Roth, T., M., Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, Scholars Press Atlanta, Georgia, 1995.
- [14] Соловјев, В., А., Одабрани споменици српског права, Београд, 1926.
- [15] Српска академија наука и уметности, Матија Властар, Синтагма, Београд, 2013.
- [16] Sohm, R., The Institutes: a textbook of the history and system of Roman private law, Oxford, Clarendon press, 1907.
- [17] Freshfield, E., H., A manual of eastern Roman law, The Procheiros Nomos published by te Emperor Basil I, Cambridge, 1928.
- [18] Herodot, Povjest, preveo i priredio Dubravko Šikljan, Matica Hrvatska, Zagreb, 2007.

Зборници

- [1] Атанасовска, А., Историски развој на потрошувачкиот кредит и каматата, Годишен зборник, Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“, Штип, 2015, vol. V, год.5, стр. 33 – 46.
- [2] Атанасовска Цветковиќ, А., Јовановиќ, А., Наследувањето и наследувањето на виното во римското право, Годишен зборник, Правен факултет Штип, Универзитет „Гоце Делчев“ Штип, 2022, год. 11, vol. XI, стр. 25 – 32.
- [3] Атанасовска Цветковиќ, А., Јовановиќ А., Дали римскиот договор за ортаклак (societas) живее во Општиот имотен законик за Црна Гора од 1888 година, Годишен зборник, Правен факултет, Универзитет "Гоце Делчев", Штип, 2023, Vol. 13, год. 13, стр. 30 – 40.
- [4] Vladetić, S., Stanković, E., Fenus nauticum – praizvor osiguranja, Evropska revija za pravo osiguranja, 2014, vol.13, br. 1, str. 11-20.
- [5] Jovanovic, A., Atanasovska Cvetkovic A., (2023) Is the roman societas (contract of partnership) still alive today? 12 International scientific conference employment, education and entrepreneurship, 2023, p.372. pp. 372-381.
- [6] Kurtović, R., R., Rimski mutuuum i savremeni koncept ugovora o zajmu, Ekonomski izazovi, Godina 4, broj 7, 135-144.
- [7] Станимировић, В., Нови поглед на Хамурабијев законик (I део), Анали Правног факултета у Београду, година LIX, 1/2011, стр. 133 – 159.
- [8] Станимировић, В., Нови поглед на Хамурабијев законик (II део), Анали Правног факултета у Београду, година LIX, 2/2011, 91 – 121.

Законски текстови:

- [1] Дигести, достапно на: <https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/>
- [2] Свето писмо – Библија, достапно на: <https://makedonski.global.bible/bible/9a85bd926557e5d3-01/MAT.1>
- [3] Српски граѓански законик, достапно на: https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/srbija/Srpski_gradjanski_zakonik_1844.pdf

ПРИМЕНА НА ПРАВОТО И КАЗНУВАЊЕ НА ЕКОЛОШКИ КРИВИЧНИ ДЕЛА КАКО МЕРКА ЗА БОРБА ПРОТИВ КЛИМАТСКИТЕ ПРОМЕНИ

Апстракт: Последните неколку децении се соочуваме со негативни ефекти од штетното управување со природните ресурси од страна на големите корпорации, но и штетно искористување на истите од страна на луѓето на планетата Земја. Тие за своја последица имаат климатски промени, кои го опфаќаат секој сегмент на човековото живеење, а правејќи го светот небезбедно место за живеење. Статистиките на различни меѓународни извештаи покажуваат дека ова нема да издржи на долг рок. Неэффективното казнување на сторителите на еколошките кривични дела од друга страна им обезбедуваат „слободни раце“ на криминалците, да преземаат криминални активности и понатаму, но борбата нема да застане тука.

Ова истражување користи квалитативни методи за анализа на правните механизми и казните за еколошките кривични дела. Европската Унија се залага за воведување нови инструменти за заштита на природните ресурси и казнување на сторителите, а исто така и пошироко на меѓународно ниво се обезбедуваат поголеми механизми кои детално се разработени во овој труд.

Целта на ова истражување е да се направи подобар преглед на еколошките кривични дела и нивните сторители, природата на еколошките кривични дела поврзани со климатските промени, нивните карактеристики и својства, меѓународните правни инструменти за заштита на климата и околината и правните механизми за заштита воопшто, како и практиката на судовите во овој дел, преглед на правните механизми и постојните казни за еколошките кривични дела поврзани со климатските промени, како и состојбите во РСМ. Наодите укажуваат на потребата од значителни подобрувања во правната рамка и имплементацијата на казните. Трудот завршува со препораки за подобрување на постојните правни механизми и зајакнување на меѓународната соработка во борбата против климатските промени.

Клучни зборови: еколошки кривични дела, криминалитет, правни механизми, климатски промени, природни ресурси, Европска Унија, меѓународна соработка.

GAZEPOVA Veronika²

LAW ENFORCEMENT AND PUNISHMENT OF ENVIRONMENTAL CRIMES AS A MEASURE TO FIGHT AGAINST CLIMATE CHANGE

Abstract: For the last few decades, we have been facing the negative effects of the harmful management of natural resources by large corporations, but also the harmful use of them by the people of planet Earth. As a result, they have climate changes, which cover every segment of human life, making the world an unsafe place to live. The statistics of various international reports show that this will not last in the long run. The ineffective punishment of the perpetrators of environmental crimes on the other hand provides "free hands" to the criminals, to undertake criminal activities further, but the fight will not stop there. This research uses qualitative methods to analyze the legal mechanisms and punishments for environmental

¹ Студент на трет циклус, Правен факултет, Универзитет "Гоце Делчев" – Штип, veronika.30712@student.ugd.edu.mk

² PhD student, Faculty of Law, Goce Delchev University – Stip, veronika.30712@student.ugd.edu.mk

crimes. The European Union advocates for the introduction of new instruments for the protection of natural resources and the punishment of perpetrators, and more broadly at the international level, larger mechanisms are provided which are elaborated in detail in this paper. The purpose of this research is to make a better overview of environmental crimes and their perpetrators, the nature of environmental crimes related to climate change, their characteristics and properties, international legal instruments for climate and environment protection and legal protection mechanisms in general, such as and the practice of the courts in this section, an overview of the legal mechanisms and existing penalties for environmental crimes related to climate change, as well as the situation in the RSM. The findings point to the need for significant improvements in the legal framework and the implementation of penalties. The paper ends with recommendations for improving existing legal mechanisms and strengthening international cooperation in the fight against climate change.

Keywords: environmental crimes, criminality, legal mechanisms, climate change, natural resources, European Union, international cooperation.

Вовед

Сè со цел намалување на глобалното затоплување на земјата и неподносливите температури на земјата, спречување на интензивните и деструктивни бури и урагани, заради зголемената суша во одредени делови од светот, впивањето на топлината во океанските и морски води, губењето на одредени природни видови, како и зголемените здравствени ризици, во изминатата декада, а особено последните неколку години се разви потребата од што поголемо внимание спрема животната средина, а во одредени случаи и криминализација на штетата настаната како резултат на кривичните дела против животната средина и природата. Еколошкиот криминал од различни меѓународни и европски институции и организации е детектиран како една од најпрофитабилните и брзорастечки области на транснационалните криминални активности во која се вклучени не само поединечни субјекти, туку и мега корпорации, чија основна цел е огромен профит. Слабиот одговор и мала реакција на властите доведува до застрашувачки резултати, а последиците ги чувствуваме сите. Меѓутоа, не влијае само на поединците, туку и на целиот општествен систем, јавното здравје, на економиите и безбедноста на државите ширум светот. Еколошките кривични дела се дејствија кои предизвикуваат штетни последици за околината и природните ресурси, вклучувајќи ги и активностите како што се злоупотреба на природните ресурси, загадување на воздухот, вода и земјиштата, дефорестација и други. Во исто време, климатските промени се глобален проблем кој влијае на сите аспекти на животот на Земјата, вклучувајќи ги и биолошката разновидност, економијата, здравјето и безбедноста на луѓето.

Целта на овој труд е да ги анализира правните механизми за санкционирање на еколошките кривични дела и нивната улога во борбата против климатските промени. Истражувањето користи квалитативни методи за анализа на правните документи, интервјуа со експерти и преглед на релевантната литература. Постоечката литература ги истражува различните аспекти на еколошките кривични дела и нивното влијание врз климатските промени. Согласно извештајот на Канцеларијата за дрога и криминал на ОН (2024), повеќето земји во светот ги користат законите и кривичните санкции за заштита на животната средина, но со големи разлики од една до друга земја. Според Nellesmann, C. et al. (2016), еколошкиот криминал е една од најбрзорастечките области на транснационалниот криминал, со значителни последици за животната средина и општеството. Како негативна општествена појава, еколошкиот криминал го опфаќа секое недозволено човеково поведение со кое се доведува во прашање опстанокот на некој сегмент од природата. Не се однесува само на загадување на животната средина, туку и пошироко на нелегална трговија со диви животни, незаконско фрлање на отпад и хемикалии, шверц на супстанции кои предизвикуваат осиромашување на озонската обвивка, како и нелегално ископување на ресурси. Дефинирани како дела „без директни жртви“, еколошките злосторства создаваат штета која може да остане неоткриена долг временски период. Санкционирањето на еколошкиот криминал во себе вклучува

класифицирано балансирање на екосистемот од една страна, а биодиверзитетот од друга страна. Неминовно е да се наспомене и фактот дека регулирањето на климатските промени, глобалното затоплување, но и глобалното ладење постепено стануваат дел од националните законодавства на државите ширум светот. Иако нивната појава настана во релативно краток временски интервал, нивното забрзување е неверојатно и можеби станува збор за најсериозниот проблем на планетата Земја.

Letcher (2009) дискутира за физичките промени предизвикани од климатските промени, вклучувајќи ги затоплувањето на океаните и зголемената климатска варијабилност.

Постои голема листа на еколошките злосторства кои сериозно влијаат врз животната средина и глобалните климатски промени. Скоро сè што ги нарушува овие екосистеми го намалува капацитетот на океаните да ја регулираат климата. За жал, повисоките температури и киселоста на океаните предизвикани од емисиите на јаглерод, кога се комбинираат со морското загадување, имаат поголемо штетно влијание врз морскиот свет (Office & Crimes).

Во делот на водите, тоа се: загадување на морето од копно, загадување на водите со гориво од бродовите, исфрлање на хемикалии во водите, незаконски и недозволено ловење риба. Еколошките деликти поврзани со шумите се однесуваат на нелегална сеча, уништување на шуми, ископување и нелегална трговија со камења и благородни метали, трговија со диви животни и со нив поврзани кривични дела. Еден од најсериозните проблеми со кои се соочуваат генерално државите ширум светот е шверцот со отпад.

Делот на санкционирањето на еколошките злосторства заостанува многу, во однос на останатите видови на кривични дела. Така што, одредени криминални поведенија остануваат и неказнети, односно и во случаи кога станува збор за штета од огромни размери следуваат само парични казни.

Генерално гледано, од аспект на системот на кривична правда, органите на прогон се соочуваат со проблем во недостаток на алатки за детектирање на влијанијата кои ги имаат еколошките злосторства врз отпорноста на екосистемот, губењето на биолошката разновидност, како и емисиите на стакленичките гасови. Казнувањето на еколошки кривични дела во контекстот на климатските промени има клучна улога во одржувањето на одржлив баланс на планетата. Преку законска регулатива и ефикасна примена на законите, се поттикнува заштитата на околината, превенцијата на загадувањето и уништувањето на природните ресурси, како и одговорно постапување кон климатските промени. Во следните поглавја ќе бидат опфатени (природата на еколошките кривични дела поврзани со климатските промени, преглед на постојните правни рамки за заштита на животната средина, анализа на меѓународните и европските правни инструменти за санкционирање на еколошките кривични дела, преглед на судската пракса во оваа област, примери и случаи од Северна Македонија и други држави. На крајот од трудот дадени се препораки за подобрување на правната рамка и ефикасноста на казнувањето на еколошките кривични дела).

1. Природата на еколошките кривични дела поврзани со климатските промени

Еколошкиот криминалитет е облик на современ криминалитет кој во себе опфаќа активности со кои се повредува или загрозува човековата работна и животна средина. Во прашање е релативно нов облик на криминалитет, поврзан со развојот и примената на науката, техниката и технологијата, која се одликува со масивност, динамично, постојана експанзија и странски елемент (Batricevic, 2017). Иако навидум изгледа дека не постои поврзаност помеѓу еколошките кривични дела и климатските промени, сепак тие имаат некоја заедничка природа. Во срцето на еколошкиот криминал се токму климатските

промени. Преку кривичните дела загадување на животната средина и природата, до нелегална сеча, нелегална трговија со диви животни, предизвикуваат хаос врз екосистемите, кој подоцна бара глобално внимание од страна на големите владини актери. Анализата на еколошките злосторства се однесува на целосно изучување на глобалното затоплување и климатските промени. Последиците настанати како резултат на еколошките злосторства и климатските промени се дефинираат како еколошка катастрофа, egzистенцијална закана итн. Активностите на човекот влијаат врз целокупната клима на планетата Земја, поради кои во воздухот се ослободуваат стакленички гасови кои понатаму со гасови се задржуваат во самата атмосфера.

Овие дополнителни стакленички гасови главно се произведуваат со согорување на фосилни горива за производство на енергија, но и од други човечки активности како што се уништувањето на шумите, земјоделството, сточарството и хемиското производство. Јаглерод диоксидот (CO₂) е стакленички гас кој најмногу е предизвикан од човековата активност. Тие го интензивираат „ефектот на стаклена градина“ на атмосферата на нашата планета и на тој начин предизвикуваат брзо зголемување на температурата на Земјата, што доведува до големи климатски промени (Pact, European Climate, 2024). Најголемо затоплување во Европа има на подрачјето на Руската Федерација, на Пиринејскиот Полуостров, а најмалку на брегот на Атлантскиот Океан. Температурните промени се најголеми во зима и го следат светскиот тренд. Во текот на летото, јужна Европа се загрева двојно повеќе од северна Европа. Северна Европа и западниот регион на Руската Федерација станаа повлажни за 10%–40% во текот на минатиот век. Од друга страна, јужна Европа стана посува. Променет е и интензитетот на врнежите. Така, обилни дождови се случуваат во многу делови на Европа, додека другите европски области се соочуваат со суша, на пр. во Казахстан, интензитетот на врнежите се зголемува, иако годишната количина на врнежи е намалена (извор IPCC). Ова зголемување на интензитетот на врнежите може да предизвика екстремни настани како што се поплави (UNDP, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj, 2019).

Еколошките кривични дела влијаат не само на животната средина, туку и на биодиверзитетот. Загадувањето на воздухот, водите и почвата има директни последици врз здравјето на екосистемите и сите живи организми. Нелегалната сеча и трговијата со диви животни дополнително ја нарушуваат природната рамнотежа и го намалуваат капацитетот на природата за саморегенерација.

Постојат различни правни и регулаторни мерки кои се преземаат на меѓународно ниво за справување со еколошките кривични дела и климатските промени. Овие мерки вклучуваат конвенции, договори и протоколи кои ги обврзуваат земјите да ги имплементираат и спроведуваат законите за заштита на животната средина.

Сепак, остануваат бројни предизвици во борбата против еколошките кривични дела. Неопходно е зајакнување на меѓународната соработка, подобрување на правните рамки и засилување на спроведувањето на законите. Дополнително, потребно е да се инвестира во едукација и подигање на свеста за важноста на заштитата на животната средина.

2. Дефиниција и карактеристики на еколошките кривични дела

Еколошките кривични дела и самиот еколошки криминалитет во поширок социјален контекст не се разгледуваат сериозно како што се тоа разгледува за другите кривични дела. Овие дела опфаќаат активности кои директно или индиректно предизвикуваат загадување, деградација или уништување на околината и природните ресурси. Тие вклучуваат незаконска девастација на шуми, неправилна употреба на хемикалии и токсини, злоупотреба на природните ресурси, како и незаконска дефорестација и урбанизација на природни области.

Како што го тоа утврдуваат Situ, Y. & Emmons, D. (2000), еколошкиот криминал е неовластено дејствие или пропуштање што го прекршува законот и затоа е предмет на кривично гонење и кривични санкции. Овој прекршок им штети или ја загрозува физичката безбедност или здравјето на луѓето, како и природата. Тоа им служи на интересите на организациите или на поединци. Има три карактеристики: прво, ги прекршува законите за животна средина, второ има две вистински жртви: луѓето и животната средина и трето сторители се најчесто корпорации, но и поединци.

Како еден од најбрзо растечките области на прекуграничен криминалитет, еколошките кривични дела се карактеризираат како профитабилен и со низок степен на ризик, за они кои се занимаваат со трговија со дрва, пласирање на црниот пазар супстанции кои го оштетуваат озонот, како и нелегалната трговија со отпадот. Познати се мрежи на криминалци кои се бават со криумчарење на точно определена врста роба (Игнатовиќ, 2020).

Европол истакнува дека, еколошкиот криминал е лукративен и може да биде профитабилен како нелегалната трговија со дрога – но санкциите се многу помали и потешко се откриваат. Овие фактори го прават многу атрактивен за организирани криминални групи. Вклучувањето во илегалната трговија со отпад и со загрозени видови животни и растенија сега е рутина за многу организирани криминални групи. И има индикации дека приходите од овие активности се користат и за финансирање на тероризмот. Во случај на организиран еколошки криминал, не е невообичаено традиционалните банди во мафијашки стил да ги користат истите модус операнди и истите рути што ги користат за нивните други активности (Europol, 2024).

Истражувањата од страна на Европол покажуваат дека всушност главни актери во еколошкиот криминал се т.н. организирани криминални банди кои се организирани во мрежи, кои имаат лидери на повисоко ниво и соработници на пониско ниво. Нивните нелегални активности опфаќаат незаконски приноси, измами со документи, широко распространета корупција, а сето тоа за криминал поврзан со животната средина. Целната територија не е само ЕУ, туку и земјите од Југоисточна Азија и Африка како финална дестинација за трговијата со отпад. Во рамки на ЕУ еден од најзастапените нелегални бизниси е трговијата со диви животни. Еколошките кривични дела имаат сериозни економски и социјални последици. Тие го загрозуваат здравјето на луѓето преку загадување на воздухот, водата и почвата, што доведува до зголемена појава на респираторни болести и други здравствени проблеми. Исто така, овие дела предизвикуваат значителна економска штета преку уништување на природните ресурси и загрозување на туризмот и други економски активности зависни од здравата животна средина.

На меѓународно ниво, справувањето со еколошките кривични дела е сложен предизвик поради различните правни рамки и нивоа на спроведување на законите во различни земји. Меѓународната соработка е клучна за ефикасно справување со овие дела, а постојат бројни договори и конвенции кои ги обврзуваат земјите да преземат мерки за заштита на животната средина.

Идните предизвици вклучуваат зајакнување на правната рамка, подобрување на спроведувањето на законите и зголемување на свеста за важноста на заштитата на животната средина. Потребни се и поголеми инвестиции во истражување и развој на нови технологии кои ќе помогнат во борбата против еколошките кривични дела.

- Врската меѓу еколошките кривични дела и климатските промени

Согласно Извештајот „European State of the Climate“ за 2023 година, од 1980, Европа се загрева двојно побрзо од глобалниот просек, станувајќи континент кој најбрзо се загрева на Земјата. Ова се должи на неколку фактори, вклучувајќи го и процентот на европско земјиште на Арктикот, кој е најбрзо затоплување на Земјата, и на промените во атмосферската циркулација кои придонесуваат за почести летни горештини. Глечерите се топат и има промени во шемата на врнежи. Зголемувањето на екстремните врнежи доведува до катастрофални настани, како што се широко распространетите поплави забележани во Италија, Грција, Словенија, Норвешка и Шведска во 2023 година. Во меѓувреме, јужна Европа бележи широко распространети суши. Фреквенцијата и сериозноста на екстремните настани се зголемуваат (World Meteorological Organization, 2023).

Меѓусебна поврзаност имаат и биодиверзитетот и климатските промени, така што шумите и другите копнени и морски екосистеми го складираат јаглеродот од атмосферата, што ги прави центар во борбата против климатските промени.

Нелегалните сечи, загадувањето на морето со масла од бродовите, нелегалниот риболов, трговијата со диви животни и останатите кривични дела со кои се загрозуваат сегменти од животната средина предизвикуваат масовна деградација на екосистемот.

Поради сето ова, глобалната заедница сега прави заеднички напори за адекватно решавање на главниот проблем.

3. Меѓународните правни инструменти за заштита на климата и околината

Климатските активности се однесуваат на напорите преземени за борба против климатските промени и нивните влијанија. Овие напори вклучуваат намалување на емисиите на стакленички гасови (ублажување на климата) и/или преземање активности за подготовка и прилагодување и на сегашните ефекти од климатските промени и на предвидените влијанија во иднина (климатска адаптација) (EUR-LEX, 2024). Ова вклучува анализа на најзначајните меѓународни конвенции и договори кои имаат значајна улога во намалувањето на влијанијата од климатските промени, како и казнувањето на еколошките кривични дела поврзани со климатските промени.

- Преглед на релевантните меѓународни конвенции и договори

Рамковната конвенција на ОН за климатски промени

Рамковната конвенција на ОН за климатски промени го претставува темелот на напорите на државите во насока на справувањето со предизвикот наметнат од климатските промени. Согласно истата, климатскиот систем е заеднички ресурс чија стабилност е детерминирана од индустриските и другите емисии на јаглерод диоксид, како и стакленичките гасови. Донесена во 1992 година, Конвенцијата ги дава дефинициите на поимите климатски промени, како и негативните ефекти кои произлегуваат од нив. Конвенцијата ја признава потребата од враќање на првичните нивоа на емисија на гасови, но не поставува специфична временска рамка за тоа (Марфи, 2011).

Протоколот од Кјото

Протоколот од Кјото е правно обврзувачки меѓународен договор потпишан од 192 држави, кој се однесува на постепено намалување на емисиите на стакленички гасови од страна на државите кои го имаат ратификувано. Донесен во 1998 година, Протоколот предвидува мерки и политики за подобрување на енергетската ефикасност, унапредување на резервоарите на стакленички гасови, промовирање на одржливи форми на земјоделство и развој на обновливи извори на енергија. Иако Протоколот од Кјото

беше значаен чекор напред, не успеа да го запре протокот на глобални емисии и не ги изедначи намалувањата на емисиите со економските можности (Foresight, н.д.).

Парискиот договор

Потпишан во 2015 година од страна на 196 држави, Парискиот договор е првиот правен акт во светот кој има својство на глобален договор за климата. Договорот има за цел ограничување на глобалното затоплување под 2 степени Целзиусови и ограничување до 1,5 степени. Главните приоритети на овој договор се зајакнување на општествените капацитети за справување со климатските промени и континуирана соработка меѓу државите за намалување на емисиите. Парискиот договор бара од земјите да поднесуваат планови за намалување на нивните емисии на стакленички гасови и да известуваат за нивниот напредок на секои пет години.

Регулатива 2021/1119 на ЕП и Советот од 30 јуни 2021 година за воспоставување рамка за постигнување климатска неутралност и измена на Регулативата (ЕЗ) бр. 401/2009 и (ЕУ) 2018/1999 година („Европско право за климата“)

Регулативата од 2021 година е насочена кон напорите за борба против климатските промени и постигнување на целите од Парискиот договор. Таа предвидува климатска неутралност до 2025 година и промоција на правичност, солидарност и економичност во спроведувањето на климатските цели. Во членот 4 е наведено дека Унијата ќе се стреми кон постигнување на климатска неутралност со намалување на емисиите на нула до 2030 г. (European Parliament & Council, 2024).

Значењето на овие правни инструменти за заштита на климата и околината е огромно, бидејќи имаат особен придонес во колективното учество на сите држави во светот за намалување на глобалното затоплување и намалување на емисиите на стакленички гасови, но проблемот се јавува во тоа што се чувствуваат последиците од претходниот период. Научниците предупредуваат на еколошка катастрофа претставена во суши, поплави, пораст на морето и загуба на растителни и животински видови. Создавањето на овие правни акти придонесува за создавање сеопфатна меѓународна рамка за справување со климатските промени, креирање механизми за намалување на штетните емисии на стакленички гасови, но и заедничко дејствување кога станува збор за ова прашање.

Разгледувајќи го текстот на Договорот од Париз може да се воочи дека станува збор за дипломатски договор за соединување на државите за борба против климатски промени, но наметнува само неформална одговорност за известување на периодични извештаи, но не предвидува никакви санкции за негово неспроведување, единствено состанување на земјите – потписнички за креирање планови. Иако во моментот, не постои сериозна правна регулатива за казнување на сторителите на еколошки кривични дела, сепак во голем број држави постојат напори за признавање на кривичното дело Екоцид, кое со измените на кривичниот законик од 2023-та година е признато и кај нас.

Спроведувањето на овие правни инструменти се соочува со многу предизвици, како што се неусогласеност на националните политики со меѓународните обврски, недостаток на финансиски ресурси и техничка експертиза, и политички отпор. Понатаму, иако постојат правни рамки, нивното спроведување често е недоволно, а санкциите за прекршувањата се слаби.

Идните напори треба да се насочат кон зајакнување на правните рамки и подобрување на спроведувањето на законите на национално и меѓународно ниво. Потребно е и зголемување на финансирањето за климатски акции и развој на нови технологии за намалување на емисиите. Дополнително, важно е да се подигне свеста за важноста на заштитата на климата и околината меѓу сите општествени слоеви.

Меѓународната соработка е клучна за борбата против еколошките кривични дела. Ова вклучува размена на информации, заеднички истраги и координирани напори за спроведување на законите. Пример за ова е работата на Интерпол и Европол во справувањето со еколошки криминал на глобално ниво.

4. Видови на еколошки кривични дела поврзани со климатските промени

Според Европол, најзначајните еколошки злосторства опфаќаат: неправилно собирање, транспорт, обновување или отстранување на отпадот; незаконско работење на постројка во која се врши опасна активност или во која се складираат опасни материи или препарати; убивање, уништување, поседување или трговија на заштитени диви животни или растителни видови; производство, увоз, извоз, маркетинг или употреба на супстанции кои ја осиромашуваат озонската обвивка.

Во суштина, станува збор за активности како деградација на дивиот свет, намалување на биолошката разновидност, зголемено ниво на загаденост како и нарушување на еко рамнотежата, со кои се прекршуваат законите за животната средина и природата, а предизвикуваат штета или ризик за истата и здравјето на луѓето. Една од најзначајните, а воедно и најтешка последица од еколошкиот криминал се неповратни климатски промени.

Листата на еколошки кривични дела е голема, но главната класификација е направена врз основа на секторите за заштита на животната средина, па така: постојат злосторствата за дивиот свет, нелегално рударство, злосторства за загадување, нелегален риболов и нелегална сеча (Airly org, 2024).

Во делот на злосторства за дивиот свет, а определен како еден од најпрофитабилните криминални активности после трговијата со дрога, нелегалните поведенија се однесуваат на трговија со ретки видови на птици – ара, папагал; рептили – крокодили, змии; мајмуни – капучини, лемури, шимпанза; пајаци – тарангули.

Нелегалното рударство претставува преземање на дејности без државни дозволи или земјишни права, а тоа се рударски операции кои ги уништуваат екосистемите и навлегуваат во териториите на локалните заедници со внесување опасни хемикалии, како што е живата во локални снабдувања, со широко уништување на екосистемите (Nature crime alliance, 2024).

Злосторствата од загадувањето влијаат на нашето здравје и безбедност на дневна основа. Употребата на нелегални хемикалии во мешањето на нафта го загрозува квалитетот на воздухот што го дишаме; живата незаконски ослободена од нелегално ископување во реките и морето ги загрозува екосистемите и снабдувањето со вода; а отпадот незаконски фрлен на депониите ја контаминира почвата каде што се одгледува храна. Како последица на тоа, злосторствата од загадувањето ја загрозуваат одржливоста на животната средина, јавното здравје, безбедноста и квалитетот на животот (Interpol, 2024).

Нелегален риболов се однесува на риболовни активности што ги спроведуваат странски бродови без дозвола во водите под јурисдикција на друга држава, или кои се во спротивност со нејзиниот закон и прописи за рибарство на некој друг начин – на пример, со непочитување на времето на риболов или постоењето на заштитените подрачја на државата (World Ocean Review, 2024).

Шумите, исто така се еден сегмент од природата кој со тек на време е тешко погоден. Според WorldWideLife (2024), се обезбедуваат повеќе од 86 милиони зелени работни места и ресурси како храна и гориво што поддржуваат егзистенција на милијарди луѓе.

- Примери и случаи од практика

- ❖ **Jubang Anak Punjab, Juslin Majang Anak Bada, Berjaya Anak Pundu, Mat Anak Taggon Vs First Binary Sdn Bhd, Director Of Forest, Sarawak, Superintendent**

Of Lands and Surveys, Samarahan Division., Government Of The State Of Sarawak (UN environmental programme, 2024)

Ова е случај од 2011 година, во која има 5 обвинети. Првообвинетиот е претпријатие кое има дозвола за сеча во околината на Кампунг Суал, округ Симунџан, во Саравак, а второобвинетиот и третообвинетиот се вработени во Владата на Саравак и во нивна надлежност се шумите и земјиштето на целата држава. Тужителите (домородно население) тврдат дека првообвинетиот навлегол во нивната земја, спорни околу 168 хектари, предизвикувајќи уништување на шумски и засадени површини. Тие побарале од судот да им ја укине дозволата за сеча на дрва која му била доделена на тужениот врз основа на тоа што оваа дозвола за нивното земјиште била дадена без нивна согласност. Обвинетиот приговори велејќи дека за оваа површина од шумата не се регистрирани права на земјиште. Судот заклучил дека традициите го легитимирале побарувањето на тужителите над земјиштето и им доделиле родно право врз земјата. Следствено, нивните права врз земјиштето се запишани во картата на Секторот за шуми и на земјиштето не може да се испорача ниту една дозвола. Меѓутоа, Судот одби да ја поништи лиценцата за дрва за овој случај бидејќи таа веќе била истечена.

❖ **Case of Verein Klimaseniorinnen Schweiz and others v. Switzerland** (*Application no. 53600/20*) 9 April 2024 (ECHR, 2024)

Станува збор за пресуда од страна на Европскиот суд за човекови права од април 2024 година, каде ЕКЧП утврди дека климатските политики на швајцарската влада ги прекршуваат човековите права. Во случајот има пет апликанти, а респодент е државата Швајцарија. Првиот апликант е здружение кое работи непрофитно, под името Verein KlimaSeniorinnen Schweiz кое според статутот е основано од страна на жени за промоција и ефикасна заштита на климата, а воедно и намалување на емисиите на стакленички гасови во Швајцарија и нивните ефекти врз глобалното затоплување. Судот пресудил дека правото на приватен и семеен живот, односно член 8 од ЕКЧП означува дека државите се должни да ги штитат своите граѓани од сериозните негативни ефекти на климатските промени. Судот одлучил исто така и дека властите треба да проценат, а доколку е тоа потребно и да донесат нови регулативи и мерки за ублажување на потенцијалните неповратни и идни ефекти од климатските промени, како и донесување на мерки за спречување на долгите судски процеси во кои граѓаните ќе се јават како апликанти.

❖ **Greenpeace Nordic and Others v. Norway Application no. 34068/21** од 2021 година (ECHR, 2024)

Во овој случај, кој сè уште е во тек, а е поврзан со климатските промени пред ЕКЧП, шест млади активисти за климатски промени во Норвешка, поддржани од две организации кои застапуваат став дека животот, здравјето и благосостојбата на нивни членови се директно засегнати со климатската криза. Норвешката држава овозможува континуирано истражување на нафта и гас во областите на Арктикот и донесување нови фосилни горива по 2035 година, што претставува главен напад во апликацијата поднесена од апликантите. Апликантите тврдат дека најдобрата достапна наука покажува дека емисиите од познатите резерви на фосилни горива веќе ќе го надминат буџетот за јаглерод што останува со оглед на температурната цел од 1,5 °C поставена во Парискиот договор. Тие сметаат дека државата не презела доволно мерки за превенција и заштита и со тоа го повредила правото на живот заштитено со член 2 од Конвенцијата, како и правото на почитување на приватен и семеен живот од членот 8 од ЕКЧП. Повредата опфаќа и повреда на правото на домашен правен лек – член 13 и забрана за дискриминација – член 14 од Конвенцијата.

Пред да се разговара за позитивните обврски за користење на кривичното право, важно е да се објаснат некои работи во врска со климатските обврски кои произлегуваат од ЕКЧП. Најистакната постапка на таа тема беше случајот Ургенда, кој се одржа пред

холандските судови. Случајот доведе до наредба до холандската држава да ги намали емисиите на стакленички гасови. Оваа наредба се засноваше на правото на живот (член 2 ЕКЧП) и правото на почитување на приватниот и семејниот живот (член 8 ЕКЧП).

❖ **Urgenda Foundation v. State of the Netherlands 2015**

Холандската влада беше тужена од 900 Холанѓани и еколошка група наречена Фондацијата Ургенда за да ја принудат да преземе поголема акција за да ги спречи климатските промени. Се покажа дека ветувањето на Владата за намалување на емисиите за 17% е недоволно за исполнување на правичниот придонес на државата кон целта на ОН за одржување на глобалните температурни зголемувања во рамките на два степени Целзиусови од пред индустриските услови. Како резултат на тоа, Хашкиот суд и нареди на холандската држава да ги ограничи емисиите на стакленички гасови на 25% под нивото од 1990 година до 2020 година. Судот утврди дека поради „сериозноста на последиците од климатските промени и големиот ризик од појава на климатски промени“, од државата се бара да преземе мерки за ублажување на ефектите од климатските промени.

Членот 21 на Холандскиот устав, целите на ЕУ за намалување на емисиите, принципите на Европската конвенција за човекови права, меѓународната правна доктрина „нема штета“, принципот на претпазливост, принципот на одржливост и принципот на правичност отелотворени во Рамковната конвенција на ОН за климатските промени, како и принципите на високо ниво на заштита, превенција и одржливост отелотворени во европската климатска политика беа цитирани од страна на судот при доаѓањето до овој заклучок, без директно да се примени ниту еден од нив. Судот даде други препораки, како што се трговија со емисии или оданочување на владата, но не кажа како владата треба да ја спроведе наредбата за намалување. Ова е прва пресуда на глобално ниво на суд што ги принудува државите да ги ограничат нивните емисии на стакленички гасови.

5. Ефективност на правните механизми за казнување на еколошки кривични дела

Криминалците го искористуваат недостатокот на меѓународен консензус и различноста на пристапите што ги преземаат земјите. Она што може да претставува кривично дело во една земја, не е во друга. Ова ефикасно им овозможува на криминалците да одат на „шопинг на форум“ и да користат, на пример, една земја за да врши ловокраство, друга да подготвува стока и да извезува преку трета транзитна земја. Според УНОДЦ, корупцијата е најважниот овозможувачки фактор зад нелегалната трговија со диви животни и дрва. Идентификувањето на оптималната правна рамка за спречување, борба и гонење на еколошките злосторства бара внимателно разгледување (Nellemann, C. et al., 2016).

Ефективноста на правните механизми за казнување на еколошките кривични дела се гледа во способноста на државите да изнајдат соодветни решенија со помош на кои ќе се намали стапката на еколошки криминал, а на тој начин ќе се намали загадувањето на животната средина.

На плото на Европа, најзначајна улога има Директивата за заштита на животната средина преку кривичното право (Directive 2008/99/EC). ЕУ ја зајакнува заштитата на животната средина преку кривичното право со донесувањето на новата директива 2024/1203 (Dunn, 2024) од мај 2024 година, заради одредени пропусти кои не беа решени со претходната директива. Директивата додава еколошки прекршоци на листата на забранети активности на ниво на ЕУ. По стапувањето на сила на директивата од 20 мај 2024 година, земјите членки на ЕУ имаат рок од две години да ја вградат во нивните национални закони.

Директивата 2008/99/E3 ја наведува општата цел намалување на нивото на

криминал во животната средина во ЕУ. Поставува минимум заеднички правила за криминализирање на бројни дејствија кои ги прекршуваат законите на ЕУ за животната средина и бараат ефективни, пропорционални и застрашувачки санкции. Дополнително додава листа на кривични санкции и административни санкции и предвидува кривична одговорност на физичките и правните лица. Дејствијата опфатени со оваа Директива може да се поделат во три групи: прекршоци кои предизвикуваат или најверојатно ќе предизвикаат смрт или сериозна повреда на кое било лице или значителна штета на квалитетот на воздух, почва, вода и/или на животни или растенија; прекршоци кои се преземени во незанемарлива количина или со незанемарливо влијание врз зачувувањето на видовите; или прекршоци кои предизвикуваат значително влошување на живеалиштето во рамките на заштитеното место. Конечно, што се однесува до производството, увозот, извозот, пласирањето на пазарот или употребата на супстанција што ја осиромашува озонската обвивка, директивата не го специфицира овој прекршок (Parliament, 2024).

Иако постојат меѓународни правни рамки и конвенции, нивното спроведување често е неусогласено и неефективно. На пример, во некои земји, кривичните дела поврзани со животната средина не се третираат со истата сериозност како другите видови криминал, што доведува до слаби казни и недоволно спроведување на законите. Во многу случаи, корупцијата ја подрива ефективността на правните механизми, дозволувајќи им на криминалците да избегнат казна. Пример за успешни казнени мерки е Норвешка, која има строги закони и спроведува ефективни мерки за борба против еколошките кривични дела. Норвешката влада има воспоставено строги казни за незаконско сечење на шуми и нелегален риболов, што значително го намалило нивото на еколошки криминал во земјата. Исто така, Норвешка активно учествува во меѓународни напори за борба против еколошкиот криминал, што дополнително ја зголемува ефективността на нејзините правни механизми.

Директивата на Европската Унија (ЕУ) 2024/1203 за заштита на животната средина преку кривично законодавство („Директива“) беше објавена во службениот весник на 30 април 2024 година. На 27 февруари 2024 година, Европскиот парламент и Европскиот совет ја усвоија Директивата. Директивата има за цел поуспешно да се справи со прекршувањата на животната средина. За да се постигне ова, воведени се околу дваесеттина нови кривични дела поврзани со животната средина, детални барања во врска со нивоата на санкционирање и за физичките и за правните лица и разновидни мерки што државите членки мора да ги преземат за да ги спречат или ефикасно гонат сторителите.

Но, Глобалниот извештај за криминал на ИНТЕРПОЛ за 2023 година повторно го идентификуваше еколошкиот криминал како еден од осумте области на криминал најзастапен во сите држави во светот.

Идните напори треба да се насочат кон зајакнување на правните рамки и подобрување на спроведувањето на законите на национално и меѓународно ниво. Потребно е зголемување на финансирањето за климатски акции и развој на нови технологии за следење и спречување на еколошките кривични дела. Дополнително, важно е да се подигне свеста за важноста на заштитата на животната средина и да се инвестира во едукација и обука на правните и полициските службеници.

6. Анализа на ефикасноста на спроведувањето на законите и мерките за казнување на извршителите

Идентификацијата на прашањето кое се однесува на анализа на законодавството за климата е фундаментално, бидејќи климатските промени сами по себе предизвикуваат последици кои се интересни за правна анализа. Предизвици кои се предмет на анализа

во овој дел произлегуваат од законските регулативи на климатските промени во правните системи на државите ширум светот во хронологија со меѓународните акти. Меѓународната архитектура на еколошката заштита започнува со Рамковната конвенција на Обединетите нации за климатски промени, а засилена со Парискиот договор вкрстени во еден еколошки правен пејзаж.

Проценката на кумулативното влијание на меѓусебно поврзаните регулативи е значајна мотивација на правниците кои се занимаваат со климатските промени, но не постојат јасни алатки за преговарање за овие вертикално диференцирани правни односи надвор од формалните доктрини во врска со имплементацијата на меѓународното јавно право во рамките на дискретни правни системи и појавните методологии за оценување на транснационалното управување (Scotford, 2018).

Постојат различни начини на кои законите за климата можат да ги поттикнат промените: директно преку барањата утврдени со самиот закон (на пр. барање за владата да подготви буџети за јаглерод), или индиректно преку процеси поврзани со законодавството, но не се бара според него (на пр., климатска парница) (Averchenkova, A. et al., 2024).

Во една публикација која се однесува на мерење на ефективноста на законите за животна средина преку правни индикатори и анализи за квалитет, наведен е следниот заклучок дека не е потребно само донесување на законски регулативи и норми. Сите домашни адвокати и, особено, сите домашни судови, да станат свесни за нивната моќ во оваа област: тие можат да им дадат многу поголем ефект на договорите. Додека се чека хипотетичката реформа на управувањето со животната средина или создавањето на меѓународен суд за животна средина, сосема е можно, овде и сега, на многу практичен и непосреден начин, домашните судови да бидат чувари на државните ветувања. Државите се обврзуваат: тие потоа мора да ги почитуваат своите обврски. И националните судови играат суштинска улога во оваа област (Fromageau, J. et al., 2023).

Во Германија, строгите регулативи за индустриско загадување и строгите казни за прекршување на законите за животна средина довеле до значително намалување на емисиите на штетни гасови. Германскиот модел за следење и спроведување на законите преку комбинирање на технолошки иновации и строги законски мерки е пример за успешна политика за заштита на животната средина.

Според податоците од Европската агенција за животна средина, бројот на случаи на еколошки криминал во Европа се намалува за 10% годишно од 2015 година наваму, благодарение на поефикасните законски мерки и подобреното спроведување на законите. Ова го илустрира позитивниот ефект од зајакнатата правна рамка и меѓународната соработка.

Една од главните бариери во спроведувањето на законите за животна средина е корупцијата. Во многу земји, корупцијата ја поткопува ефективноста на правните механизми и овозможува криминалците да избегнат казна. Дополнително, недостатокот на ресурси и техничка експертиза често го ограничува капацитетот на владите да спроведат ефикасно следење и контрола.

Најкритичните пречки, како што се идентификувани, се недостатокот на политичка поддршка за еколошките цели, неефективноста на еколошките институции (особено во однос на имплементацијата и спроведувањето), неможноста на владите да го мобилизираат финансирањето дури и за јасно воспоставените еколошки приоритети, сè уште слабата интеграција на политиките за животна средина и неуспехот да се воспостави и користи мониторинг за мерење на напредокот и поставување на нови цели (UNEP, 2007).

Споровите за климата растат и во Азија, и на Пацификот и низ целиот свет. Повеќето тужби за климата во Азија се насочени кон владините испитаници, барајќи акција за климата или предизвикувајќи одлуки со климатски влијанија. Бројот на случаи

против владите врз основа на обврските од договорите, особено Парискиот договор, се зголемува, а исто така и судските спорови против приватни субјекти. Преференциите за судски спорови ги одразуваат домашните правни рамки, при што странките бараат соодветни куќи за да ги поддржат нивните барања (Bank, 2020).

Во однос на нашето законодавство, најпрво од аспект на климата и климатските промени, согласно извештаите на Европската комисија за напредокот на земјата, во овој труд е направена следната анализа:

Табела 1: Анализа на Извештаите на Европската Комисија за напредокот на РСМ во периодот од 2019 - 2023 година

2023	2022	2021	2020	2019
Одредено ниво на подготвеност и ограничен напредок	Одредено ниво на подготвеност и одреден напредок	Одредено ниво на подготвеност и ограничен напредок	Одредено ниво на подготвеност и ограничен напредок	Одредено ниво на подготвеност и ограничен напредок

2023: Согласно Извештајот на Европската комисија за напредокот на РСМ, сè уште не е донесен Законот за климатска акција, но донесен е Националниот план за енергија и клима (2021-2030). Во текот на оваа година, донесена е Четвртата национална комуникација при Рамковната конвенција на ОН за климатски промени (European Commission, 2023).

2022: Воочен е определен напредок во делот на ажурирање на инвентарот на стакленички гасови, како и активностите за развивање платформа за следење, известување и верификација. Неколку документи беа изготвени како алатки за поддршка за спроведувањето на ревидиран Национален придонес за климатски промени. Потребно е да се донесе Закон за климатска акција. Недостаток согласно Извештајот се воочува во човечки и финансиски ресурси чиј капацитет е многу мал (Commission, 2022).

2021: Идентификувано е ниско ниво на човечки и финансиски ресурси и ограничено усогласување со правото на ЕУ. Закон за клима не е донесен, а потребно е подобро спроведување на Договорот од Париз. Следува изготвување на платформа за следење, известување и верификација, а Националниот придонес кон климатските промени е согласно долгорочната стратегија за климатски промени (Комисија, 2021).

2020: Согласно Извештајот на Комисијата за 2020 година, усогласувањето е во рана фаза, постои подготовка на закон за климата во согласност со рамката на ЕУ 2030. Нецелосно усогласување со Парискиот договор. РСМ е првата договорна страна од Енергетската заедница која ги интегрира столбовите на енергетскиот и климатскиот пристап во националната енергетска стратегија. Ратификуван е амандманот на Кигали на Монреалскиот протокол. Потребни значителни напори за усогласување со климатското законодавство на ЕУ и за зајакнување на техничкиот и административниот капацитет (Commission, North Macedonia 2020 Report, 2020).

2019: Усогласувањето на правната рамка со *acquis* сè уште е во рана фаза. РСМ развива стратегија за климатска акција, во согласност со рамката на ЕУ 2030 година. Потребни се напори за имплементација на Парискиот договор, кој Северна Македонија го ратификува во 2017 година. Во 2018 година земјата го поднесе својот втор Двогодишен ажуриран извештај за климатските промени до Рамковната конвенција на Обединетите нации за климатски промени и моментално четвртиот Национален извештај и третиот

годишно Извештајот за ажурирање до UNFCCC е во подготовка. Техничкиот, институционалниот и административниот капацитет останува слаб и треба да се зајакне на сите нивоа. Треба да се интензивираат напорите за вклучување на климатските активности во други сектори (како што се енергијата и транспортот) (Comission, North Macedonia 2019 Report, 2019).

Од анализата на Извештаите за периодот од 2019 – 2023 година може да се воочи дека освен во 2022 година, РСМ има ограничен напредок во делот на усогласување со законодавството на ЕУ за климатските промени, а подготвеноста на државата е многу мала. Ова би значело дека секторот за климата заостанува многу пред другите и потребно е подобра работа на ова поле.

Република Северна Македонија нема обврзувачка меѓународна обврска да подготви национална стратегија и акционен план за прилагодување на влијанијата на климатските промени. Сепак, со оглед на идните климатски сценарија и проценетата ранливост на земјата кон климатските промени, во најдобар национален интерес е да се дејствува итно (МЖССП).

Нашата држава е детектирана со нископросперитетна јаглеродна економија до 2050-тата година, следејќи акција за борба против климатските промени. Законот за климатска акција е во крајна фаза, но сè уште не е донесен. Има статус на рамковен закон во секундарно законодавство, и обезбедува основа на ориентација во климатските активности.

Ова законско решение и Долгорочната стратегија за климатска акција како правно – обврзувачки инструмент, претставуваат основа за идно надградување на инструментите за клима и климатска акција.

Проблемот не е решен и нема да биде уште многу години, но пристапот кој се наметна со Парискиот договор, може да биде многу важен чекор кон намалување на заканата од глобалните примени на климата. Како што покажува следењето на климатската акција, националните придонеси за ублажување на климатските промени, сега поврзани со Парискиот договор, би довеле до средно затоплување од околу 2,7°C до 2100 година (во апсолутна вредност тоа би било од 2,2 до 3,4°), што значи дека има веројатност затоплувањето да се одржува под 3°C (Марковска, 2016).

7. Преглед на правните механизми и постојните казни за еколошките кривични дела поврзани со климатските промени

Правни механизми кои стојат на располагање за казнување на сторителите на еколошките кривични дела се Кривичниот законик, како и поединечните закони за животна средина, квалитет на амбиенталниот воздух, заштита на природата, заштита од бучава, управување со отпадот, законот за батерии и акумулатори, управување со пакување и отпад од пакување, управување со електрична и електронска опрема, води, генетски модифицирани организми, просторно планирање, светско природно и културно наследство кои опфаќаат административни казни и ратификуваните конвенции и меѓународни договори кои можат да дадат одредена насока на казнување во дадени случаи.

Кривичниот законик е *lex generalis* кој во посебна глава ги има определено кривичните дела против животната средина и природата, односно глава дваесет и два или од член 218 до член 234. Како кривични дела се определени: загадување на животната средина и природата, загадување вода за пиење, производство на штетни средства за лекување добиток и живина, несовесно укажување ветеринарна помош, пренесување заразни болести кај животинскиот и растителниот свет, загадување на добиточна храна или вода, уништување насади со употреба на штетна материја, узурпација на недвижности, незаконита експлоатација на минерални сировини, пустошење на шума,

предизвикување шумски пожар, незаконит лов, незаконит риболов, загрозување на животната средина и природата со отпадни материи, неовластено прибавување и располагање со нуклеарни материи. Со измените од 2023-та година се вовеле ново кривично дело – екоцид (Службен весник на РМ, 37/96, 80/99, 04/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 07/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15, 226/15, 97/17, 170/17, 248/18, 36/23, 188/23).

Со цел одредбите на Кривичниот законик за еколошки криминал да се спроведуваат ефективно и сторителите на кривичните дела да се изведуваат ефективно пред правосудниот систем, изработена е Стандардна оперативна процедура (СОП) за кривичните дела против животната средина. Со примена на оваа СОП ќе се овозможи утврдување на начинот на постапување на надлежните органи задолжени за сузбивање на еколошкиот криминал. Со неа ќе се овозможи и воспоставување на меѓуресорска соработка во насока на успешно и ефективно откривање, докажување и расветлување на еколошкиот криминал во Република Македонија (Каракашова Сачкарска, А. и сор., 2021).

На територијата на РСМ не постои законско определување на кривични дела поврзани со климатските промени, но одредени штетни влијанија настанати индиректно од климатските промени се инкриминираат под глава дваесет и два од КЗ.

Според статистичките податоци, обвинети лица според групите на кривични дела и вид на одлука по години, за периодот од 2019 до 2022 година за групата на кривични дела против животната средина и природата се 294 лица, од кои во 2019 година биле 69 лица, во 2020 година биле 57, во 2021 година 85, а во 2022 вкупно 83 лица.

Најчести казни за истиот временски период се: казна затвор, парична казна, алтернативни мерки – условна осуда затвор и условна осуда парична казна (Државен завод за статистика, 2024). Мерки на претпазливост, конфискација на имот и најчесто биле одземани предмети, исто така се применуваат (Државен завод за статистика, 2024). Всушност, најголемиот проблем во поглед на стапката на еколошки криминал, како и криминал поврзан со климатските промени, е нискиот степен на казнување како за физички, така и за правни лица. Доколку судот би применувал потешки санкции во делот на еколошкиот криминал, тогаш стапката на криминал би била помала. Со измените на кривичниот законик во 2023 година се вовеле ново кривично дело екоцид, за кое државите ширум светот имаат различен став и негово признание, но и се воведоа построги санкции за одредени кривични дела од главата на кривични дела против животната средина и природата. Тоа значи дека законската поставеност е добра, но потребно е построга примена на законот за штети настанати од еколошки кривични дела.

Заклучок

Безбедната клима е витален елемент на правото на здрава животна средина и е апсолутно суштинска за човечкиот живот и благосостојба. Во денешната глобална климатска вонредна состојба, исполнувањето на обврските за почитување, заштита и исполнување на човековите права може да помогне да се поттикнат трансформативните промени кои се толку итно потребни. За успешно справување со застрашувачкиот предизвик на климатските промени потребна е херојска акција. Ограничениот напредок и недоволната подготвеност на нашата држава во делот на интеграција на ЕУ законодавството во делот на климата дава јасен знак дека е потребна многу поголема законска поставеност за климатските промени, како и меѓународна обврзаност за да може да се создаде квалитетно законодавство.

Во недостаток на закон за климата, климатските промени се интегрирани во законодавството во РС Македонија преку одредби во Законот за животна средина кои се

однесуваат на националниот план за клима и националниот инвентар на антропогени емисии по извори и понори на стакленички гасови како и акционен план за климатски промени-документи кои потекнуваат како обврска кон UNFCCC и се поднесуваат на четири години. Мора да се напомене дека националниот план за клима не обезбедува институционална рамка и систем за следење на степенот на спроведливост на мерките и активностите.

Овој труд покажа дека еколошките кривични дела претставуваат сериозна закана за животната средина и човечката благосостојба. Постоечките правни рамки и механизми во РС Македонија имаат одредени недостатоци, особено во однос на интеграцијата на климатските политики и спроведувањето на законите. Идентификувани се и недостатоци во правните рамки и спроведувањето на законите, вклучувајќи корупција, недостаток на ресурси и техничка експертиза. Меѓународната соработка е клучна за справување со глобалните предизвици на климатските промени. РС Македонија треба активно да учествува во меѓународните иницијативи и да соработува со други земји за размена на знаење и искуства. Потребно е донесување на специфичен закон за климата кој ќе обезбеди јасна институционална рамка и систем за следење на спроведувањето на мерките. Зајакнување на постојните закони и воведување на построги казни за еколошките кривични дела. Зголемување на соработката меѓу различните институции и органи за ефикасно спроведување на законите. Постојано едуцирање на јавноста и подигнување на свеста за важноста на заштитата на животната средина. Идните истражувања може да се насочат кон анализирање на ефектите од конкретни правни мерки врз намалувањето на еколошките кривични дела, како и проучување на најдобрите практики од другите земји кои можат да се применат во РС Македонија. Справувањето со климатските промени бара обединети напори од сите сегменти на општеството. Преку зајакнување на правните рамки, подобрување на спроведувањето на законите и зголемување на свеста, можеме да осигуриме подобра иднина за нашата планета и за идните генерации.

Користена литература

1. Letcher, T. M. (2009). *Climate Change - Observed impacts on Planet Earth*. Oxford, UK: Elsevier.
2. Office, U. N., & Crimes, o. D. (н.д.). Crimes that Affect the Environment and Climate Change.
3. Crime, U. N. (2024). *Global Analysis on crimes that affect the Environment - Part 1: The Landscape of Criminalization*. United Nations.
4. Игнатовиќ, Н. (2020). Еколошки криминалитет (мастер рад). Ниш, Р.Србија.
5. Марфи, Ш. Д. (2011). *Принципи на меѓународното право*. Скопје: Арс Ламина ДОО.
6. climateforesight. (н.д.). *climateforesight.eu*.
<https://www.climateforesight.eu/articles/success-or-failure-the-kyoto-protocols-troubled-legacy/>
7. Dunn, G. (2024, June 24). *Gibson Dunn*. <https://www.gibsondunn.com/wp-content/uploads/2024/05/eu-enhances-protection-of-the-environment-through-criminal-law.pdf>
8. Parliament, E. (2024, June 24). *Revision of Directive 2008/99/EC*.
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733555/EPRS_BRI\(2022\)733555_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/733555/EPRS_BRI(2022)733555_EN.pdf)
9. Scotford, E. (2018). Probing the hidden depths of climate law: Analysing national climate change. *Review of European, Comparative and International*.
10. Averchenkova, A., Higham, C., Chan, T., Keuschnigg, I. (2024). *Impacts of Climate framework laws - Lessons from Germany, Ireland and New Zealand*. London: Grantham Foundation for the Protection of the Environment.

11. Fromageau, J., Cherkaoui, A., Coll, P. (2023). *Measuring the effectiveness of environmental law through legal indicators and quality analyses*. Gland, Switzerland: IUCN, Gland, Switzerland.
12. Commission, E. (2022). *North Macedonia 2022 Report*. Brussels: European Commission.
13. Commission, European. (2023). *North Macedonia 2023 Report*. Brussels: European Commission.
14. Комисија, Е. (2021). *Извештај за Северна Македонија за 2021 година*. Стразбур: Европска Комисија.
15. Commission, E. (2020). *North Macedonia 2020 Report*. Brussels: European Commission.
16. Commission, E. (2019). *North Macedonia 2019 Report*. Brussels: European Commission.
17. Bank, A. D. (2020). *CLIMATE CHANGE, COMING SOON TO A COURT NEAR YOU - INTERNATIONAL CLIMATE CHANGE LEGAL FRAMEWORKS*. Philippines: Asian Development Bank.
18. МЖССП. (н.д.). *ДОЛГОРОЧНА СТРАТЕГИЈА ЗА КЛИМАТСКА АКЦИЈА СО АКЦИСКИ ПЛАН*. Скопје: Министерство за животна средина и просторно планирање.
19. Марковска, Н. (2016). *Втор двогодишен извештај на Република Македонија за климатски - Националните перспективи за*. Скопје: Министерството за животна средина и просторно планирање.
20. Каракашова Сачкарска, А., Стојановски, ф., Поп – Ристова, П., Станојевска Пецуrowска, Б., Младеновска, Д., Брајаноска, Р., Николовска, Е., Иванова, Ј. (2021). *ПРВ ИЗВЕШТАЈ ВО СЕНКА ЗА ПОГЛАВЈЕ 27 РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА 2021*. Гевгелија: Центар за климатски промени – Гевгелија.
21. Europol. (2024). <https://www.europol.europa.eu/crime-areas/environmental-crime>
22. Situ, Y. Emmons, D. (2000). *Environmental Crime The Criminal Justice System's Role in Protecting the Environment*. Sage Publications.
23. Nature crime alliance. (2024). *Nature crime alliance*. Illegal Meaning: <https://naturecrimealliance.org/nature-crime/illegal-mining/>
24. Interpol. (2024). *Interpol*. Environmental Crime: <https://www.interpol.int/Crimes/Environmental-crime/Pollution-crime>
25. Life, W. W. (2024). <https://www.worldwildlife.org/threats/deforestation-and-forest-degradation>
26. Airly org. (2024, June 25). *List of Environmental crimes*. Airly org: <https://airly.org/en/list-of-environmental-crimes-examples-types/>
27. World Ocean Review. (2024). *World Ocean Review*. Illegal Fishing: <https://worldoceanreview.com/en/wor-2/fisheries/illegal-fishing/>
28. Nellemann, C; Henriksen, R; Kreilhuber, A; Steward, D; Kotsovou, M; Raxter. (2016). *The rise of Environmental Crime - A Growing Threat to Nature*. Norwegian Center for Global Analyses.
29. UNECE. (2007). *CRITICAL ISSUES IN IMPLEMENTATION OF ENVIRONMENTAL POLICIES*. New York and Geneva: UNITED NATIONS.
30. Државен завод за статистика. (2024). https://makstat.stat.gov.mk/PXWeb/pxweb/mk/MakStat/MakStat__Sudstvo__ObvinetiOsudeniStoriteli/325_SK2_Mk_T15_ml.px/table/tableViewLayout2/?rxid=46ee0f64-2992-4b45-a2d9-cb4e5f7ec5ef
31. Државен завод за статистика. (2024). https://makstat.stat.gov.mk/PXWeb/pxweb/mk/MakStat/MakStat__Sudstvo__ObvinetiOsudeniStoriteli/326_SK2_Mk_T16_ml.px/table/tableViewLayout2/?rxid=46ee0f64-2992-4b45-a2d9-cb4e5f7ec5ef
32. Pact, European Climate. (2024). *European Commission*. https://climate-pact.europa.eu/about/climate-change_hr
33. Batricevic, A. (2017). *EKOLOSKA KRIVICNA DELA I KRIMINALITET KORPORACIJA*. 243-256. institutecsr.iksi.ac.rs.

34. UNDP, Kancelarija Programa Ujedinjenih nacija za razvoj. (2019). *Nastavnik u svijetu klimatskih promjena - interaktivni edukativni priručnik o klimatskim promjenama*. Podgorica, Crna Gora.
35. World Meteorological Organization. (2023). *European State of the Climate 2023*. World Meteorological Organization.
36. EUR-LEX. (2024). *Climate Action*. Eur LEX Europe: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:climate_action
37. Bassetti, F. (2022, December 8). *Success or failure the Kyoto Protocol's trouble legacy*. Climate Foresight: <https://www.climateforesight.eu/articles/success-or-failure-the-kyoto-protocols-troubled-legacy/>
38. European Parliament & Council. (2024). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R1119>
39. UN environmental programme. (2024). <https://leap.unep.org/sites/default/files/court-case/Jubang%2520Anak%2520Punj.pdf>
40. ECHR. (2024). [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22001-233206%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-233206%22]})
41. ECHR. (2024). [https://hudoc.echr.coe.int/fre/#{%22itemid%22:\[%22001-214943%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre/#{%22itemid%22:[%22001-214943%22]})
42. Службен весник на РМ. (37/96, 80/99, 04/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 07/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15, 226/15, 97/17, 170/17, 248/18, 36/23, 188/23). Кривичен Законик. Retrieved from (Службен весник на РМ, 37/96, 80/99, 04/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 07/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15, 226/15, 97/17, 170/17, 248/18, 36/23, 1: <https://jorm.gov.mk/wp-content/uploads/2016/03/%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD-%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf>
43. (н.д.). https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf
44. (н.д.). makstat.stat.gov.mk

**THE JURISPRUDENCE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN
CASES AGAINST THE REPUBLIC OF MACEDONIA REGARDING THE
VIOLATION OF ARTICLE 2 OF THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN
RIGHTS**

Abstract: The purpose of this paper is to present Article 2 of the European Convention on Human Rights (ECHR) and its significance in determining its violation before the European Court of Human Rights (ECtHR). The paper first explains the general features of Article 2, its scope and its application, as it is considered as a right where no deviations can be made. Furthermore, the paper elaborates the application of Article 2 through the analysis of case studies before the ECtHR submitted against some of the Balkan countries. These case studies address violations of Article 2 with regard to the use of excessive police force, death in custody, victims of crime, and in other cases and circumstances. In conclusion, the authors present their own results regarding compliance with Article 2 and future challenges that the law enforcement authorities may face when applying Article 2 of the ECHR.

Keywords: *right to life, case studies, Macedonia, European Court.*

ЈОСИФОВИЌ, Ивица²

**СУДСКАТА ПРАКСА НА ЕВРОПСКИОТ СУД ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА ВО
СЛУЧАИ ПРОТИВ РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА ВО ОДНОС НА ПОВРЕДА НА
ЧЛЕНОТ 2 ОД ЕВРОПСКАТА КОНВЕНЦИЈА ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА**

Апстракт: Целта на овој труд е да го претстави членот 2 од Европската конвенција за човекови права (ЕКЧП) и неговото значење во утврдувањето на неговата повреда пред Европскиот суд за човекови права (ЕСЧП). Трудот најпрво ги објаснува општите карактеристики на член 2, неговиот опсег и неговата примена, бидејќи се смета за право каде што не може да се направат отстапувања. Понатаму, трудот ја елаборира примената на член 2 преку анализа на студии на случај пред ЕСЧП поднесени против некои од балканските земји. Овие студии на случај се однесуваат на повредите на член 2 во однос на употребата на прекумерна полициска сила, смрт во притвор, жртви на криминал и во други случаи и околности. Како заклучок, авторите ги презентираат сопствените резултати во однос на усогласеноста со член 2 и идните предизвици со кои може да се соочат органите на прогонот при примената на членот 2 од ЕКЧП.

Клучни зборови: *право на живот, студии на случај, Македонија, Европски суд.*

1. Introduction

Article 2 of the ECHR contains a fundamental guarantee whose respect guarantees other human rights. The norm of this article protects the right to life which is a basic value in any democratic society. This guarantee may not be revoked or restricted in any case, even in the event of an emergency under Article 15 of the ECHR – Derogation in time of emergency. Along with Article 3 – Prohibition of Torture, it reinforces one of the core values of the democratic societies making up the Council of Europe and, as such, its provisions must be strictly interpreted.

¹ Full professor at Faculty of Law, University of Goce Delcev - Stip; ivica.josifovik@ugd.edu.mk

² Редовен професор на Правен факултет, Универзитет Гоце Делчев – Штип;
ivica.josifovik@ugd.edu.mk

The norm from Article 2 of the ECHR, above all, is formed positively, in terms of a comprehensive obligation of the state to protect human life. It also contains a comprehensive prohibition on intentional killing of people, except in connection with deaths resulting from lawful military action. Although this is not explicitly stated in Article 2, the prohibition on deprivation of life applies not only to intentional but also to unintentional actions or omissions. From the negative wording that “no one shall be deprived of his life intentionally”, it is clear that the norm, in the first place, refers to the prohibition of state authorities to arbitrarily take the life of any individual. Therefore, deprivation of life is the subject of the most careful investigation by the ECtHR. However, from this formulation does not arise a negative freedom of the individual to take his own life. Namely, unlike the other rights of the ECHR, the right to life is the only right that a person does not decide for himself, just as he does not decide for his own birth. This entails the responsibility of the state for euthanasia and the like.

2. Field of Application

Article 2 protects human life from its birth to death. It is interesting that the controlling bodies of the Convention to date have failed to solve the problem of whether the norm of Article 2 of the ECHR protects the newly conceived life, i.e. the fetus. Such a broad interpretation would be contrary to the nature of this norm (life), but also to the conception of the entire Convention which protects other rights related to the right to life. Given that Article 2 of the ECHR also protects conception, any termination of pregnancy which is not undertaken to save the life of the mother should be considered a violation of Article 2 of the ECHR, which has no justification given the scope of the norm, as well as its purpose and systemic place in the Convention. Just as the case law of Strasbourg is indefinite regarding the moment when the protection of the right to life begins, it is also indefinite in terms of its termination by euthanasia or the provision of voluntary suicide assistance.³ The prevailing opinion is that Article 2 does not contain the right to euthanasia or other assistance in the voluntary taking of one’s own life.

Further, the ECtHR has repeatedly emphasized that Article 2 may come into play even if a person whose right to life is allegedly violated does not die. The Court has held that in exceptional circumstances, depending on considerations such as the extent and type of force used and the nature of the injuries, the use of force by law enforcement authorities resulting in death may reveal a violation of Article 2, if the conduct, by its very nature, puts the applicant’s life at serious risk, even though he survives. In all other cases where a person has been assaulted or ill-treated by law enforcement authorities, their complaints will be dealt with in accordance with Article 3 of the ECHR. In cases involving applicants who survived a potentially deadly attack by non-state actors, the Court adopted a similar approach to that taken in cases involving the use of force by state agents. Also, the ECtHR found that allegations of applicants suffering from a serious illness fall under Article 2 of the ECHR when the circumstances potentially involve the liability of the State.

As for the merits, the ECtHR considered the allegations made under Article 2 by persons claiming that their lives were in danger, although such a risk had not yet been realized, when it was satisfied that there was a serious threat to their lives. In cases involving potentially fatal accidents or environmental disasters, Article 2 applies either if (a) the activity in question is dangerous in nature and puts the lives of the persons concerned at real and immediate risk, or if (b) the injuries suffered by them were seriously life-threatening. Finally, in failed numerous suicide attempts by persons with psychological difficulties, the ECtHR considered Article 2 to be applicable, notwithstanding that the injuries sustained were not serious, given the nature of the impugned proceedings which put the applicant’s life in real and immediate risk.

3. Positive Obligations

Article 2 of the ECHR states that the right to life is protected by law. This means that the state, in addition to being obliged to refrain from depriving individuals of their lives, is also

³ Jovanović S. (2020) The Right to Die with Dignity in Serbia. *The Right to Human Dignity – Yearbook No. 3*. Novi Sad: Provincial protector of citizens – Ombudsman and Institute of Criminological and Sociological Research, p. 535.

obliged to take positive measures to protect the lives of individuals, both from interference by law enforcement authorities and from the actions of other individuals, as well as the procedural obligation to conduct an effective investigation into alleged violations of its essential limb.

The protection of the right to life must be effective and real. How the state achieves that result remains at its discretion. Thus, the state is not obliged at all to protect human life in the criminal legislation but can in another appropriate way to satisfy its positive obligations under Article 2 of the ECHR. The obligation to take positive measures covers the legislation, as well as all other acts within the sovereign government. The positive responsibilities of the state especially extend to the organization of the police and other law enforcement authorities in a way that will most successfully protect the right to life under Article 2 of the ECHR. Thus, when implementing measures to combat terrorism and organized crime, the measures must be appropriate to protect the lives of all participants in the operations.⁴

Furthermore, the positive obligations of the state include its duty to investigate any violation of the right to life that occurs within its jurisdiction. The procedure for investigating the death of a person should be undertaken *ex officio*, it must be conducted by an authority that is independent, and it must be effective in terms of the purpose of determining the time, place and manner of death, identifying the perpetrators and prosecuting them. This obligation applies to persons who are under direct control of state authorities (prisoners, soldiers, ill people in hospitals, etc.). For example, the state is obliged to regulate the obligations of hospitals, to protect the right to life of their patients, to provide an opportunity to determine the cause of death, as well as norms for possible liability of doctors. There is a special responsibility for the state in relation to the obligation to protect the lives of prisoners. The state is obliged not only to regulate the protection of the right to life in prisons, but also to organize prison officials to prevent the violation of this right. Thus, there would always be a violation of Article 2 when a prisoner kills another prisoner, and prison officials were obliged to anticipate the occurrence of such a situation.⁵ However, Article 2 cannot, and should not, be interpreted as guaranteeing for each individual an absolute level of security in any kind of activity in which the right to life could be endangered, especially when the person concerned bears some degree of liability for the accident when exposed to unjustified danger.⁶

4. Positive obligations in the context of Balkan States

The use of lethal force by police and security forces is under thorough investigation by the ECtHR. The planning and control of police operations must minimize reliance on a force eligible to take life as far as possible and without discrimination.⁷ The Court noted that in deciding whether the force used by law enforcement authorities was “absolutely necessary” it should use a stricter and more convincing test than the one used to decide whether the actions are “necessary in a democratic society”.⁸ Article 2 of the ECHR imposes a positive obligation on the law enforcement authorities to ensure that the law adequately protects the right to life and should always be considered in conjunction with Article 13 – Right to an effective remedy – which, because of the essential importance of the right to protect the life, imposes stricter requirements on the investigation of fatal incidents.

In the context of a death in custody, this will require a thorough and effective investigation into the circumstances in which the death occurred and those in position will be

⁴ Judgment of the European Court of Human Rights (1995). *McCann and Others v. United Kingdom*. Application No. 18984/91. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-10101>.

⁵ Judgment of the European Court of Human Rights (2002). *Paul and Audrey Edwards v. United Kingdom*. Application No. 46477/99. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-60323>.

⁶ Decision of the European Court of Human Rights (2009). *Molie v. Romania*. Application No. 13754/02. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94259>.

⁷ Simović M., Simović M. (2020) The Right to Die with Dignity in Serbia. *The Right to Human Dignity – Yearbook No. 3*. Novi Sad: Provincial protector of citizens – Ombudsman and Institute of Criminological and Sociological Research, p. 383.

⁸ Judgment of the European Court of Human Rights (2005). *Nachova and others v. Bulgaria*. Application No. 43577/98 and 43579/98. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69630>.

held accountable. Also, it will be required for the applicant to have effective access to the investigative procedure and that the procedure is conducted to establish the identity of the perpetrators and to punish them. Usually, the burden of establishing a connection with a violation of the ECHR falls on the applicant. However, the burden is shifted to the state when the death occurred during detention. In such circumstances, the burden of proof is on the authorities to provide a satisfactory and convincing explanation or plausible explanation of the events leading up to the death of the person deprived of his liberty and to keep appropriate records.⁹ The standard required by the ECtHR in assessing evidence of a violation of the ECHR is the proof that leaves no room for reasonable doubt. The test may be satisfied from the coexistence of sufficiently strong, clear and concordant inferences or of similar un rebutted presumptions of fact.¹⁰

The positive obligation to protect the right to life of detainees under Article 2 of the ECHR also requires that they be adequately protected when the attack is carried out by other persons held in custody. Furthermore, when detainees are removed from police or security forces premises but remain under state surveillance, the burden of proof will continue to rest on the government, which must provide satisfactory explanations for the death of the detainee.

Article 2 can only be applied even when the use of excessive force has not actually proved to be deadly. The extent and type of force used as well as the purpose for its use will be relevant factors in assessing compliance with Article 2 of the ECHR. Furthermore, the law enforcement authorities are obliged under Article 2 to take appropriate steps to protect the lives of detainees under their control, even in the event of a suicide attempt or suicide injury or death. The ECtHR in such cases has a duty to determine whether the law enforcement authorities knew or should have known that there was a real and immediate risk of suicide, and if so, whether they had done all that could reasonably be expected of them to eliminate the risk.¹¹

At the beginning, the ECtHR dealt with cases of enforced disappearances primarily under Article 5 – Right to liberty and security – and not under Article 2 of the ECHR. In considering whether there is a positive obligation under Article 2 to conduct an effective investigation into the circumstances of the alleged unlawful murder, the Court applied the test of whether there was “solid evidence” which would not leave a reasonable doubt that the missing person is killed by the authorities. If there is no such evidence, the ECtHR states that applications should be considered in conjunction with Article 5 and not in conjunction with Article 2 of the ECHR.¹² However, in determining the responsibility of the State for the alleged death of missing persons, the ECtHR drew “very strong inferences” due to the lack of any evidence and the state’s inability to provide a satisfactory explanation. The failure to conduct a comprehensive “disappearance” investigation may also constitute a violation of Article 2 if the investigation was found to be neither thorough, nor appropriate, nor effective.¹³

The positive obligation for the state arising from Article 2 may be the obligation to prevent fatal consequences, as well as to conduct an effective investigation regarding the circumstances of the incident that led to fatal consequences. As part of this obligation to prevent and reduce the number of offenses, the Court found that it must be concluded that the authorities “knew or ought to have known at the time of the existence of a real and immediate risk to the life of an identified individual or individuals from the criminal acts of a third party and that they failed to take measures within the scope of their powers which, judged reasonably, might have been expected to avoid that risk.” The ECtHR emphasized that this positive obligation

⁹ Judgment of the European Court of Human Rights (2000). *Salman v. Turkey*. Application No. 21986/93. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58735>.

¹⁰ Judgment of the European Court of Human Rights (2002). *Anguelova v. Bulgaria*. Application No. 38361/97. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60505>.

¹¹ Delibašić V. (2018) Criminal Law Aspects of Domestic Violence. *From Unlawfulness to Legality – Yearbook No. 1*. Novi Sad: Provincial protector of citizens – Ombudsman and Institute of Criminological and Sociological Research, p. 520.

¹² Judgment of the European Court of Human Rights (1998). *Kurt v. Turkey*. Application No. 15/1997/799/ 1002. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58198>.

¹³ Judgment of the European Court of Human Rights (2000). *Timurtaş v. Turkey*. Application No. 23531/94. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58901>.

should not be interpreted as imposing an impossible and disproportionate burden on the authorities.¹⁴ On the contrary, the Court would find a violation of Article 2 if there is an ineffective protection in relation to the actions of the security forces, which means that there was an omission in preventing a real and immediate risk to the life of individuals.¹⁵

The obligation to investigate deaths applies not only to deaths while the person is within the state authorities, but also to cases where the authorities are informed of events with fatal consequences. The ECtHR also stated that the obligation to investigate is an obligation to take appropriate steps, not to obtain results. Accordingly, authorities should take appropriate steps to provide relevant evidence for the investigation to be able to identify and punish those responsible. Those responsible for the investigation must be independent of those involved – be it hierarchical or institutional dependence, but also in terms of practical independence. Once the authorities are informed of an event with fatal consequences, or otherwise come to such knowledge, they have the obligation to investigate, without the need for a formal complaint. Investigative bodies must also respond reasonably and promptly. Clearly, when suspects are tried, convicted, and imprisoned for murder, it will usually not be possible to argue that the proceedings proved incapable of identifying and punishing the perpetrators.

The obligation of the state to protect life under Article 2 of the ECHR may also apply to cases of endangerment of the environment which are life-threatening. In considering the positive steps that can be taken under Article 2, the Strasbourg Court examines whether the State did all that could have been required of it to prevent the applicant's life from being avoidably put at risk. Furthermore, Article 2 may impose an obligation on the State to provide information and advice and to monitor the health status of individuals considered to be at risk or to establish relevant rules. Accordingly, Article 2 can also be considered when there has been no event with fatal consequences. However, cases of gross environmental pollution are more likely to raise questions under Article 8 – Right to respect for private and family life, home and correspondence – than under Article 2 of the ECHR.¹⁶

Article 2 may be the basis for a debate on the scope of commitments to take appropriate measures to protect life in the field of health care. In view of the difficulties of allocating limited funds, it is recommended that the Court only in exceptional cases find a violation of Article 2 regarding medical care. However, discriminatory treatment in the provision of medical care may constitute a violation of Article 2 when it is found that the authorities endanger the lives of individuals by refusing to provide health care intended to be available to the general population.

The Court, in its case-law, points out that even in cases where medical negligence has been established, a substantial violation of Article 2 will usually be found only if the relevant legislative framework does not provide adequate protection for the patient's life. Therefore, the Court accepts that it cannot be excluded that the acts and omissions of the authorities in the field of health care policy may in certain circumstances engage their responsibility under the positive limb of Article 2 of the ECHR. However, where a Contracting State has made adequate provision for securing high professional standards among health professionals and the protection of the lives of patients, it cannot accept that matters such as error of judgment on the part of a health professional or negligent co-ordination among health professionals in the treatment of a particular patient are sufficient of themselves to call a Contracting State to account from the standpoint of its positive obligations under Article 2 of the Convention to protect life.

The positive obligations from Article 2 set both preventive and investigative obligations, both in the public and in the private sector. The Court urges states to lay down rules

¹⁴ Judgment of the European Court of Human Rights (1998). *Osman v. Turkey*. Application No. 87/1997/871/1083, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58257>.

¹⁵ Judgment of the European Court of Human Rights (2000). *Mahmut Kaya v. Turkey*. Application No. 22535/93. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58523>.

¹⁶ Decision of the Judgment of the European Court of Human Rights (2004). *Öneryildiz v. Turkey*. Application No. 48939/99. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614>.

forcing hospitals to adopt measures to protect patient's lives and to ensure that the cause of death in the medical profession can be determined through effective and independent judicial system, so that everyone who is responsible must be held accountable. In relation to cases of medical negligence, an indispensable criminal-legal provision is not required, as the civil procedure may be sufficient, if such a procedure is able to determine the responsibility of the professionals in the medical profession involved in providing appropriate civil restitution, such as damages.

Based on this broader understanding of the State's obligation to provide a regulatory framework, the Court has accepted that, in the very exceptional circumstances described below, the responsibility of the State under the substantive limb of Article 2 of the Convention may be engaged in respect of the acts and omissions of health-care providers.

The first type of exceptional circumstances concerns a specific situation where a patient's life is knowingly put in danger by denial of access to life-saving emergency treatment. It does not extend to circumstances where a patient is considered to have received deficient, incorrect or delayed treatment. The second type of exceptional circumstances arises where a systemic or structural dysfunction in hospital services results in a patient being deprived of access to life-saving emergency treatment and the authorities knew about or ought to have known about that risk and failed to undertake the necessary measures to prevent that risk from materialising, thus putting the patient's lives, including the life of the particular patient concerned, in danger. The Court is aware that on the facts it may sometimes not be easy to distinguish between cases involving mere medical negligence and those where there is a denial of access to life-saving emergency treatment, particularly since there may be a combination of factors which contribute to a patient's death. However, for a case to fall into the latter category, the following factors must be met: (i) the acts and omissions of the health-care providers must go beyond a mere error or medical negligence, in so far as those health-care providers, in breach of their professional obligations, deny a patient emergency medical treatment despite being fully aware that the person's life is at risk if that treatment is not given; (ii) the dysfunction at issue must be objectively and genuinely identifiable as systemic or structural in order to be attributable to the State authorities, and must not merely comprise individual instances where something may have been dysfunctional in the sense of going wrong or functioning badly; (iii) there must be a link between the dysfunction complained of and the harm which the patient sustained; and (iv) the dysfunction at issue must have resulted from the failure of the State to meet its obligation to provide a regulatory framework in the broader sense indicated above.¹⁷

5. Republic of Macedonia and cases concerning Article 2 of the ECHR

In the case of *Gorgiev*, the applicant alleged that the State was liable for a violation of Article 2 for an action which was dangerous to his life by a police officer.¹⁸ The applicant was shot in the chest and sustained several serious injuries, including fractures and internal bleeding. The court sentenced the perpetrator, a police officer, to two years of imprisonment for serious crimes against public safety, who in an alcoholic state, inadvertently pulled the trigger of his service gun and shot Gorgiev.

The applicant's civil claim for damages against the Ministry of the Interior was rejected because the Court of First Instance and the Higher Court held that the State could not be held liable in the absence of a causal link between the applicant's proceedings and his official duties. However, the police officer acted during his working hours, he was in uniform when he shot the applicant and, therefore, was publicly regarded as a law enforcement agent while using a service gun. For these reasons, the ECtHR held that the harmful action taken by the police officer must be recognized by the respondent State and that there has been a violation of Article 2 of the ECHR.

¹⁷ Judgment of the European Court of Human Rights (2017). *Lopez De Sousa Fernandez v. Portugal*. Application No. 56080/13. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179556>.

¹⁸ Judgment of the European Court of Human Rights (2012). *Sašo Gorgiev v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 49382/06. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110543>.

The Government objected that Gorgiev had not exhausted all effective remedies and gave arguments in defence of its allegations, including that the perpetrator had no intention of killing the applicant; that state responsibility had ended with criminal proceedings against the perpetrator who was convicted and imprisoned; that the perpetrator at the critical time left the office during working hours without consent of his superiors; and that the perpetrator acted as a private person.

Analysing the arguments of both sides, the ECtHR concluded that there had been a violation of Article 2 of the ECHR, as Gorgiev had been the victim of conduct that put his life at risk, although he survived (regardless of whether the perpetrator had intended to kill him). According to the Court, the State may be liable for unlawful acts of a police officer taken outside of his/her official duties, based on findings that the police officer acted during his/her working hours; the perpetrator was intoxicated; was in uniform at the time of the shooting; and he fired the service gun and was therefore considered publicly as a law enforcement agent. For these reasons, the Court held that the harmful action taken by the police officer must be recognized by the respondent State and that there has been a violation of Article 2 of the ECHR.

In addition, the ECtHR held that the actions of official State agents taken outside the performance of their duties, which resulted in physical harassment resulting in death, could reveal a violation of Article 2 of the ECHR. The Court also noted that Article 2 does not only deal with deaths as a result of the use of force by state agents, but also establishes a positive obligation on States to take appropriate steps to protect the lives of those in their competence, which also requires them to establish a legislative and administrative framework that should define the limited circumstances in which law enforcement officers may use force and firearms. Thus, the Court recommended that a system of appropriate and effective safeguards be established and rigorously enforced to prevent its agents from misusing official weapons given to them in the context of their official duties, as well as to establish high professional standards regarding recruiting and training of police officers to ensure that persons serving in these bodies meet the necessary criteria.

Furthermore, given the difficulties in policing in modern societies, the unpredictability of human behaviour, and the operational choices that must be made in terms of priorities and resources, the scope of positive commitment must be interpreted in a way that does not impose an impossible or disproportionate burden on authorities. Not every alleged risk to life can require the Convention to take operational measures to prevent that risk from being realized. For a positive obligation to arise, it must be established that the authorities knew or should have known at the time of the existence of a real and immediate risk to the life of an identified person from the offenses of a third party and that they did not take action which was expected to avoid such a risk.

For the ECtHR, police officers should not be left in a vacuum while performing their duties, whether in the context of a planned operation or spontaneous pursuit of a person. The duty of the state to protect the right to life must also be considered to include taking reasonable measures to ensure the safety of individuals in public places and, in the event of serious injury or death, to have an effective independent judicial system, which ensures the availability of remedies capable of establishing the facts, bringing the perpetrators to justice and providing adequate justification.

The case of *Kitanovska-Stanojkovic* refers to the delayed execution of custodial sentence imposed on a defendant found guilty of a serious attack on the applicant.¹⁹ The first applicant was seriously injured during a robbery at her home, while her husband, who was also attacked, later died of his injuries. The father of the second and third applicants also died in the attack. The attackers were convicted of aggravated theft and received prison sentences. However, one of the attackers continued to live in the vicinity of the applicant for 18 months before serving his sentence.

¹⁹ Judgment of the European Court of Human Rights (2016). *Kitanovska Stanojkovic and Others v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 2319/14. <http://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-167126>.

In the proceedings, the applicant complained that the delayed execution of custodial sentence led to a violation of Article 2 of the ECHR. The court found that the effectiveness of the criminal investigation implies timely execution of the sentence. The non-fulfillment of this request, especially due to the lack of coordination between the two departments (the enforcement and the juvenile department) of the same criminal court, as well as the fact that there was no enforcement judge who could deal with the case, is a procedural violation of Article 2 of the ECHR.

Although the ECtHR found that the State had fulfilled its procedural obligation under Article 2 concerning the determination of the circumstances of the incident and the identification and punishment of the perpetrators, it also concluded that the authorities had not exercised due diligence in enforcing the imprisonment sentence which resulted in unreasonable delay, that was not in accordance with the State's obligation under Article 2, notwithstanding the fact that the perpetrator had not shown any hostility towards the applicants following his conviction. The Court further notes that the notion of an effective investigation under Article 2 can also be interpreted as imposing a duty on States to carry out its final judgments without undue delay. For the Court, "The requirement of effectiveness of the criminal investigation under Article 2 of the Convention can be also interpreted as imposing a duty on States to execute their final judgments without undue delay. It is so since the enforcement of a sentence imposed in the context of the right to life must be regarded as an integral part of the procedural obligation of the State under this Article."

In the case of *Kitanovski*, the applicants, a father and son, allege a violation of Article 2 of the ECHR because of their claim that the son's life was in danger when police opened fire on his father's car during a car chase.²⁰ According to the applicants, the son, Aleksandar Kitanovski, who was driving his father's car, was driving backwards to reach a fast food restaurant. Police officers started chasing him and after driving around a roadblock set up to stop him, police officers started firing at the car. When police later arrested him, they allegedly beat him with batons and punched him in the face, head, abdomen and the back, which, in addition to violating Article 2, also means violating Article 3 of the ECHR.

Following the criminal charges by Tihomir Kitanovski, on behalf of his son, against unidentified police officers for intimidation, torture and ill-treatment, the prosecutor decided that there were no grounds for prosecution. Following the criminal charges filed by the Ministry of Interior against Aleksandar Kitanovski, the Court of First Instance found him guilty of assaulting a police officer in the line of duty and sentenced him to one and a half years of imprisonment. Following the appeal, the Higher Court returned the case for a new trial.

Relying essentially on Article 2 and Article 3 of the ECHR, the applicants complained that Aleksandar Kitanovski's life had been put at risk; that he was harassed by police officers; and that there was no effective investigation into the allegations. The Court, using the test of absolute necessity, found a violation Article 2 and found that the use of potentially deadly force against the applicant was not absolutely necessary, as there was no suspicion that he had committed a crime justifying the danger from the escape, and the shooting by police officers was not preceded by warnings, as required by international and domestic law. In this connection, the Court also found a violation of the procedural aspect of the right to life for the same reasons which led the Court to conclude that no effective investigation had been carried out under Article 3 of the ECHR.

The Court found that the force used by the police officers to arrest the applicant, who allegedly evaded routine control, was not strictly necessary for his conduct. As a result, the applicant sustained bodily injuries, and his treatment was categorized as degrading. In addition to the violation of the substantive aspect of Article 3, the Court found a violation of the State's procedural duty to conduct an effective investigation into the applicant's allegations that the police had put his life at risk and exposed him to ill-treatment. The Court's judgment focuses on the inactivity of the Public Prosecutor's Office, which, despite the seriousness of the

²⁰ Judgment of the European Court of Human Rights (2015). *Kitanovski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 15191/12. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-150640>.

allegations, the fact that the applicant provided the public prosecutor with the identities of the officers concerned, as well as the evidence provided by the applicant, did not take any investigative action nor did he inform the applicant in a timely manner about the criminal charges filed. Finally, the Court notes that the same prosecutor who filed criminal charges against the applicant, accusing him of assaulting a police officer in the performance of his duties, had previously examined his appeal, which the Court found raised doubts about his impartiality.

In the case of *Neškoska*, which concerns the murder of the applicant's son, the ECtHR ruled that in the case of the murder of Martin Neškoski, there was no violation of Article 2 of the ECHR in terms of the effectiveness of the investigation.²¹ Martin Neškoski's mother, Lenka Neškoska, complained to the ECtHR that the investigation into her son's death was ineffective. The court explains that her son was killed by a member of the special police force, during the celebration of the 2011 election results.

Referring to the domestic procedure, the Court notes that there was a trial for Neškovski's murder, which resulted in a 14-year prison sentence for the perpetrator. Regarding the investigation of the case, the Court explains that the public prosecutor asked the investigating judge to open an investigation against the perpetrator, but during the investigation Martin Neškoski's mother filed criminal charges against four other people, three of whom were police officers, on suspicion that they helped the perpetrator to cover up the murder and mistakenly told the public prosecutor that Neškoski had died of a drug overdose. However, the public prosecutor rejected the charges, finding that there were no grounds to prosecute the indicated persons, i.e., referring to the evidence, he found that three of the persons were not present when the perpetrator fatally hit Neškoski. Dissatisfied with this decision, Neškoski's mother continued to seek justice as a subsidiary plaintiff, but her application was rejected. Finally, Lenka Neškoska submitted an application to the ECtHR, stating that there had been a violation of Article 2 and that the investigation had not been effective because the judiciary had not examined all aspects of the incident that resulted in murder of Neškoski, as well as the failure to establish the responsibility of all persons involved.

Examining the application, the ECtHR issued a judgment stating that in the case of the murder of Martin Neškoski, there was no violation of Article 2 of the ECHR and that the state undertook an effective investigation into the cause of death of her son, i.e. that the State has met all the criteria established by the ECtHR case law in similar cases. The court found that the actions or omissions of those persons allegedly involved in failing to report the offence or the perpetrator and assisting the perpetrator after the execution of the offence were not detrimental to the effective conduct of the investigation for the purposes of Article 2 of the ECHR, as it refers to the establishment of relevant facts; the identification and punishment of the person responsible for death; and the accessibility and quality of the evidence obtained, were not compromised by any of the shortcomings identified by the applicant. Finally, the Court held that the additional evidence submitted by the applicant in the form of a CD-ROM with audio content and transcripts of taped telephone conversations involving high-public officials relating to conversations about a possible perpetrator of the offense, which was apparently occurred shortly after the incident, has no probative value, as it has not been previously tested by the domestic authorities, nor has its authenticity been confirmed. As a result, the Court found no violation of Article 2 of the ECHR.

Conclusion

Article 2 of the ECHR protects the right to life and addresses three main requirements: first, a prohibition on unlawful killing by state agents; second, the duty to investigate a suspicious death; and third, a positive commitment that requires steps to be taken to prevent an avoidable loss of life. States must take appropriate steps to protect the lives of those within their jurisdiction and, as stated in the case law of the Republic of Macedonia, must establish a

²¹ Judgment of the European Court of Human Rights (2016). *Neškoski v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 60333/13. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160217>.

legislative and administrative framework designed to ensure effective prevention; must exercise the utmost care and define the limited circumstances in which law enforcement authorities may use firearms and deadly force; must take reasonable measures to ensure the safety of individuals in public places and, in the event of serious injury or death, to have an effective independent judicial system in place to ensure the availability of remedies capable of establishing the facts, to prosecute and punish the perpetrators and ensure adequate compensation for the victims. Despite all the above positive obligations by the state, these same obligations were not fulfilled in the presented cases and are negative examples that must not be repeated.

Bibliography

1. Delibašić V. (2018) Criminal Law Aspects of Domestic Violence. *From Unlawfulness to Legality – Yearbook No. 1*. Novi Sad: Provincial protector of citizens – Ombudsman and Institute of Criminological and Sociological Research;
2. Jovanović S. (2020) The Right to Die with Dignity in Serbia. *The Right to Human Dignity – Yearbook No. 3*. Novi Sad: Provincial protector of citizens – Ombudsman and Institute of Criminological and Sociological Research;
3. Simović M., Simović M. (2020) The Right to Die with Dignity in Serbia. *The Right to Human Dignity – Yearbook No. 3*. Novi Sad: Provincial protector of citizens – Ombudsman and Institute of Criminological and Sociological Research.

Online Sources

4. Decision of the European Court of Human Rights (2009). *Molie v. Romania*. Application No. 13754/02. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-94259>;
5. Decision of the Judgment of the European Court of Human Rights (2004). *Öneryildiz v. Turkey*. Application No. 48939/99. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67614>;
6. Judgment of the European Court of Human Rights (1995). *McCann and Others v. United Kingdom*. Application No. 18984/91. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-10101>;
7. Judgment of the European Court of Human Rights (1998). *Kurt v. Turkey*. Application No. 15/1997/799/ 1002. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58198>;
8. Judgment of the European Court of Human Rights (1998). *Osman v. Turkey*. Application No. 87/1997/871/1083, <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58257>;
9. Judgment of the European Court of Human Rights (2000). *Mahmut Kaya v. Turkey*. Application No. 22535/93. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58523>;
10. Judgment of the European Court of Human Rights (2000). *Salman v. Turkey*. Application No. 21986/93. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58735>;
11. Judgment of the European Court of Human Rights (2000). *Timurtaş v. Turkey*. Application No. 23531/94. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58901>;
12. Judgment of the European Court of Human Rights (2002). *Anguelova v. Bulgaria*. Application No. 38361/97. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60505>;
13. Judgment of the European Court of Human Rights (2002). *Paul and Audrey Edwards v. United Kingdom*. Application No. 46477/99. <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-60323>;
14. Judgment of the European Court of Human Rights (2005). *Nachova and others v. Bulgaria*. Application No. 43577/98 and 43579/98. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69630>;
15. Judgment of the European Court of Human Rights (2012). *Sašo Gorgiev v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 49382/06. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110543>;
16. Judgment of the European Court of Human Rights (2015). *Kitanovski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 15191/12. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-150640>;
17. Judgment of the European Court of Human Rights (2016). *Kitanovska Stanojkovic and Others v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 2319/14. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-167126>;
18. Judgment of the European Court of Human Rights (2016). *Neškoski v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia*. Application No. 60333/13. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160217>;

19. Judgment of the European Court of Human Rights (2017). *Lopez De Sousa Fernandez v. Portugal*. Application No. 56080/13. <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179556>.

НОВИНАРСТВОТО ВО ПРЕТПРИЈАТИЈАТА ВО ШТИП – ПОДЕМИ И ПАДОВИ

Апстракт: Трудот пред се е истражувачки и се фокусира на истражување на хронолошкиот развој на новинарство во претпријатијата во периодот на социјализмот преку анализа и истражување на појавата на шест весници во исто толку работни организации (претпријатија) во Штип. Во рамките на трудот го детерминираме поимот и теоретската дефиниција на новинарството во претпријатијата. Исто така, во трудот се осврнуваме на појавата, развојот и опстојувањето на весниците во претпријатијата, односно на нивните подеми и падови. За таа цел, го анализираме концептот, уредувачката политика, персоналниот состав на редакциите, но и на нивната улога во информирањето на вработените, како и нивната едукативна функција во однос вклучувањето на вработените во процесот на самоуправувањето и донесувањето на важни одлуки за развојот на своите претпријатија.

Клучни зборови: новинарство, весници, претпријатие, социјализам, самоуправување.

МАЈНОШЕВ Андон²

JOURNALISM IN ENTERPRISES IN STIP - RISE AND FALL

Abstract: The paper is primarily exploratory and focuses on researching the chronological development of journalism in enterprises during the socialist period through analysis and research into the emergence of six newspapers in the same number of work organizations (enterprises) in Shtip. Within the framework of the paper, we determine the concept and theoretical definition of journalism in enterprises. Also, in the paper, we analyzed the concept, editorial policy, personel composition of the editorial offices, but also their role in informing employess, as well as their educational function in terms of involving employees in the process of self-management and making important decisions for the development of their enterprises.

Keywords: journalism, newspapers, working collective, socialism, self-management.

Вовед

Досега ниту еден автор не направил темелно истражување за развојот на новинарство во работните организации во Штип. Ова е прво истражување на оваа тема и ги опфаќа појавата, развојот и опстојувањето на медиумите во период од шест децении. Појавата и развојот на медиумите (весниците) во работните организации во Штип се одвивал систематски и со различна динамика.

Период којшто е предмет на анализа е 1945-2004 година и опфаќа два различни општествено-политички система. Првиот период од 1945-1990 година е периодот на социјализмот, а вториот е периодот по 1991 кој е познат како повеќепартиски систем или политички плурализам.

Идејата да се напише овој труд за хронолошкиот развој на весници во претпријатијата во Штип се роди одамна. Тоа беше диктирано од желбата да се остави

¹ Редовен професор на Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип; andon.majhosev@ugd.edu.mk

² Full professor at Faculty of Law, University of Goce Delcev - Stip; andon.majhosev@ugd.edu.mk

барем мала трага дека тие постоеле и опстојувале со подеми и падови. За реализација на идејата, собиравме податоци, информации, весници, но, и извршивме бројни разговори со речиси сите новинари од работните колективи во Штип. Собирајќи камче по камче, некако успеавме сите расфрлани камчиња да ги средиме за да на крајот го составиме мозаикот на медиумскиот пејзаж во работните организации (претпријатија) во Штип. Во составувањето на мозаикот прелиставме неколку илјади страници на 15 весници, списанија, магазини и подлистоци, а воедно консултиравме и голем број новинари кои биле дел од редакциите на весниците.

Основна цел на трудот е да се оформи база на податоци за сите печатени медиуми во претпријатијата кои биле издавани во Штип што ќе можат да се најдат на едно место. Во пишувањето на трудот се појавија концептуални дилеми за аспектите на истражувањето. Се определивме за таков концепт според кој фокусот го ставивме на хронологијата, концептот на медиумот, персоналниот состав, информативните содржини, временското опстојување и др. Преку прикажувањето на активностите на медиумите и новинарите во Штип во еден подолг временски период, всушност, ние оставаме неизбришлива трага на професијата, која имаше прекрасни моменти во својот развој, но и падови.

Градот Штип е најважен административен, политички, економски, образовен, здравствен и културен центар во источниот дел на Република Македонија. Општественото значење на градот, како и динамиката на настаните што се случуваа во него, наметна потреба од основање на медиуми за информирање на граѓаните за сите настани во општината. За таа цел, во Штип беа основани повеќе весници, кои во трудот ќе ги претставиме пошироко. На медиумската сцена sukcesивно се појавија шест фабрички весници кои оставија непроценлив пишан материјал за развојот на самите претпријатија, но и за новинарството во Штип. Сите, на свој начин се своевидни чувари на институционалната и колективната меморија на сите случувања во нив, но и во градот.

Како регионален центар, Штип важи за град што имал развиен систем на информирање.

Нова димензија во развојот на медиумите и новинарството во градот даде и Универзитетот „Гоце Делчев“ – Штип, во кој студираат над осум илјади студенти. Универзитетот преку студиската програма по Медиумски студии и односи со јавноста на Правниот факултет има важна улога во едуцирањето на кадри од областа на новинарството. Исто така, во рамките на институцијата постојат неколку медиуми: Универзитетското радио УГД ФМ, Универзитетската интерна телевизија, Студентско ехо, во кои студентите ја искажуваат својата креативност и обавуваат практичната настава.

Методологија на истражувањето

Овој труд претставува истражувачка сторија/приказна за појавата, развојот и временското опстојување на печатените медиуми (весници) и новинарство во претпријатијата во Штип. Истражувањето го опфаќа периодот 1945-2024 година во кој опстојуваа два сосема различни општествено-политички и идеолошки системи. Притоа, не навлегуваме подлабоко во причините за згаснувањето на овој вид медиуми.

Основна цел на нашето истражување е да дојдеме до конкретни податоци за појавата, развојот и временското опстојување на печатените медиуми во претпријатијата во Штип во периодот 1945-2024 година, за концептот на медиумот, уредувањето, информативните содржини, техничкото уредување, кадровската екипираност и сл.

Методи и техники на истражување. Во нашето истражување применивме повеќе истражувачки методи и техники кои соодветствуваат на предметот на истражување. Го

применивме историскиот метод, анализа на содржина на повеќе документи (весници, книги, текстови, меѓународни правни инструменти, национални правни акти и сл.), како и истражувачката техника интервју. Беа интервјуирани уредници, новинари, соработници на медиумите, членови на издавачки совети, технички уредници и сл. од сите медиуми на прашања поврзани со нашиот предмет на истражување. Вкупно беа интервјуирани 20 уредници, 10 новинари и 10 медиумски работници (фотографи, членови на редакцијата и др.).

Резултатите од истражувањето се претставени текстуално во дескриптивна/наративна форма во рамките на текстот.

Развојни периоди на новинарството во претпријатијата

Новинарството во претпријатијата е феномен на социјализмот. Развојот на печатените медиуми (весници), како и новинарство во претпријатијата во Штип опфаќа два периода. Првиот е периодот 1945-1990 познат уште како социјализам и вториот период е по 1991 година во кој РМ стана самостојна и независна држава.

Првиот период (1945-1990) е тесно поврзан со развојот на социјализмот како облик на политички систем. Развојниот пат на социјализмот во Македонија се одвивал во две фази. Првата развојна фаза е административниот социјализам (1945-1950), а втората е самоуправниот социјализам (1950-1990). Социјализмот како државно уредување и облик на политичка организација во која државата имала потреба од информирање на граѓаните за развојот на социјалистичките односи и пропагирање на социјалистичката идеологија, демократија и нејзините основни вредности. Новата социјалистичка власт имала потреба од поддршка во процесот на нејзиното стабилизирање и зацврстување. Власта, поддршката на своите политики ја обезбедувала и преку медиумите. Комунистичката партија, односно СКМ, заедно со другите прогресивни општествено-политички сили во градот имале многу важна улога во основањето на медиумите.

Важно место во системот на информирањето на граѓаните и работните луѓе во претпријатијата имале печатените медиуми (весници) кои излегувале во шест претпријатија („Македонка“, „Астибо“, „Црвена Свезда“, „Макпромет“, „Медицински центар“ и „Исток-транс“). Иако, весниците во претпријатијата беа наменети само за вработените од соодветната работна средина, тие беа читани и од вработените од другите претпријатија и членовите на нивните семејства.

Во помалите работни колективи во Штип каде што немаше информативни гласила, вработените правото на информирање го остваруваа во рамките на фабричките весници кои излегуваа во повисоките облици на здружување на трудот и средствата кои имале седиште во друг град, најчесто во Скопје. Таков е примерот со „Селена“, „Југотутун“, МЗТ „Метална“ – Штип, „Агроалумина“, ТП „Политекс“, „Прогрес-инженеринг“, ГП „Пелагонија“ – Штип, ГП „Бетон“ и др.

Поим и дефиниција на новинарството во претпријатијата

Новинарството во претпријатијата се среќава и под други називи. Овој вид новинарство се среќава и под називот претпријатиско или фабричко новинарство. Претпријатиското новинарство е специфичен вид на информирање кое настанало во работните организации (фабриките, претпријатијата). Исто така, овој вид новинарство се среќава и под други називи: работничко, самоуправно или синдикално новинарство. Некои го етикетираат како ангажирано новинарство кое е во служба на раководствата во претпријатието и партиската организација кој делувала во рамките на претпријатието.

Теоретичарите и практичарите на новинарството сметаат дека овој вид новинарство припаѓа на т.н. реал-социјалистичко новинарство кое се темели на

идеологијата на владејачката партија. Информирањето во претпријатијата е дел од целокупниот систем на информирање, односно е потсистем на системот на јавното информирање во општеството.

Во поголемите претпријатија се издавале весници преку кои вработените се информирале за деловните резултати на своето претпријатие, но и за други случувања во претпријатието и градот. Беше незамисливо некое поголемо претпријатие да нема свој весник. Во 1972 година, општествено-политичкото раководство во Штип заведе став дека секое претпријатие во градот со над илјада вработени треба да има свој печатен медиум. Весниците во претпријатијата претежно ги обработувале прашањата на таа организација (материјално-финансиското работење, инвестиционата активност, стандардот на вработените, одлуките на надлежните органи, како и поширокото општествено, културно, спортско живеење на вработените. Освен тоа, весникот во претпријатијата може да се искористи како простор за пројавување на размислите на вработените за општи, или за пошироки теми и дилеми.

Новинарството во претпријатијата било многу важен мост помеѓу раководството и вработените во работните колективи, од една страна, но, и помеѓу претпријатието и институциите во општината и државата. Исто така, весниците во претпријатијата биле мост на соработка помеѓу редакција на весникот и редакциите на општинските и републичките традиционални медиуми.

Родното место на новинарство во претпријатијата е самото претпријатие, а носители на неговиот развој биле редакциите и вработените новинари во нив.

Новинарство во претпријатијата функционираше врз принципот на двојна хиерархија. Прва линија на одговорност е одговорноста на новинарите пред уредникот, а втора линија на одговорност е пред раководителот на секторот/одделението каде организационо припаѓал весникот.

Новинарство во претпријатијата во Македонија се појавило во педесеттите години од минатиот век и траело скоро шест децении. Весниците во претпријатијата одиграле многу важна улога во севкупниот развој на медиумите и новинарството во Штип. Станува збор за специфичен вид новинарство кое настанало, се развивало и опстојувало во рамките на социјалистичките претпријатија. Растот, развојот и колапсот на овој вид новинарство е во корелација со растот, развојот и финансискиот колапс на претпријатието.

Во теоријата не постои општо прифатена дефиниција за претпријатиското новинарството. Генерално сите обиди за дефинирање на овој вид новинарство се совпаѓаат со општата дефиниција на новинарството. При дефинирањето на претпријатиското новинарство ќе појдеме од општата дефиниција за новинарство и врз основа на неа ќе ја изведеме и дефиницијата за претпријатиското новинарство.

Новинарството е процес на постојано создавање (креирање) на новинарски производи (содржини) комуникациски, комуникабилни пораки за мноштво луѓе, претворање идеи во организациони облици (пишувани текстови, изговорени реченици, насликани ситуации) погодни за пренесување преку средствата за масовно комуницирање кои се приемливи и примени од голем број луѓе наречени публика, јавност..., која по својот состав е хетерогена, распространета во просторот која е поврзана со едно определено средство за масовно комуницирање. Врз основа на ова дефиниција новинарство во претпријатијата можеме да го дефинираме како процес на создавање на новинарски содржини (текстови) кои се наменети за информирање на специфична целна група-вработените во претпријатијата за настаните и случувањата во конкретната работна средина (работна организација).

Основна функција на новинарство во работните организации е да ги информира вработените за најважните случувања во работните колективи за производно-финансиските резултати, општествено-политичкиот и самоуправниот живот. Овој вид на весници најчесто излегувале еднаш до двапати во месецот. Во одреден период весникот „Македонка“ излегувал и двапати месечно. Имало весници кои излегувале и на подолг период, односно на 3-4 пати во годината. Иако, излегувале периодично тие биле незаменливи во регистрирањето на најважните случувања во работните колективи. Важните информации на дневна основа вработените ги добивале преку фабричките радиостаници и информативните билтени.

Освен информативна, весниците во претпријатијата имале и едукативна функција, особено кога станува збор за едуцирање на вработените за нивните права од работниот однос и активна партиципација во одлучувањето на самоуправните органи и органите на општествено политичките организации (Сојуз на комунисти, Синдикат, Младинска организација, Организација на жените). Само добро информираниот работник можел да заземе правилен став за пошироките случувања во работните средини, односно да донесе правилна одлука за развојот на претпријатието. Новинарството во претпријатијата (работните организации) е значајно и по тоа што тоа е хроничар и чувар на случувањата во минатото во самото претпријатие.

Појава и развој

Појавата на печатените медиуми (весници) и воопшто новинарството во претпријатијата во Македонија, а во тие рамки и во Штип е поврзано со појавата и развојот на социјалистичките претпријатија и социјалистичкото самоуправување во државата на сите нивоа. Со воспоставувањето на социјализмот како облик на политичкиот систем во 1945 година, новата социјалистичка власт имаше потреба од зацврстување на новата револуционерна власт и нејзино етаблирање во национални и меѓународни рамки. За остварување на таа цел, социјалистичката власт бараше сојузник во сите облици на традиционални медиуми (печат, радио, ТВ), кои требаше да одиграат улога на чувар и пропагатори на политиката на владејачката партија и социјалистичките вредности на новиот политички систем.

Прва фаза од развојот на социјализмот е административниот социјализам кој се карактеризирал со нагласено влијание на државата во сите општествени сфери, вклучувајќи ги и медиумите. Во овој период државата и владејачката партија беа основните креатори на сите политики во државата, меѓу кои и политиката на информирање. Државата, односно владејачка партија имала огромно влијание во создавањето на системот на информирање, неговото финансирање, и уредувачката политика на медиумите.

Во административниот (државниот) социјализам (1945-1950), државата го стимулираше и помагаше излегувањето на печатени медиуми на национално, регионално и локално ниво, но и ја контролира уредувачката политика. Уредниците на медиумите биле назначувани од владејачката партија.

Важен сегмент во информирањето на граѓаните беа и фабричките весници, но, пред се како дел од поширокиот пропагандно-агитационен апарат на владејачката партија (КПМ, СКМ) во институциите на економскиот потсистем – претпријатијата и јавните установи. Во овој систем печатените медиуми кадровски и организационо беа припоени на фабричките партиски комитети, а не на синдикатот.

Со воведување на системот на работничко самоуправување во претпријатијата во 1950 година, и предавањето на работните колективи на управување на работниците се создадоа основни претпоставки за подинамичен развој на новинарството во работните

колективи. Најпрво, беа основани весници во работните колективи со поголем број вработени (над илјада), а подоцна и во организациите со помалку вработени.

Во самоуправувањето како облик на политички систем на социјализмот, покрај партијата, синдикатот доби поголема улога во информирањето на вработените во работните колективи. Согласно одредбите на Законот за здружен труд од 1976 година, самоуправните органи и синдикатот добија значајни овластувања во основањето и уредувањето на целокупниот систем на информирање во здружениот труд. Освен како основач на весниците во претпријатијата, синдикатот имаше улога и на контролор на информативниот и комуникацискиот систем во здружениот труд со назначување на членови во Издавачкиот совет на весникот.

Во југословенскиот, а во тие рамки и македонскиот концепт и модел на информативен систем најчесто се врзува за прашањето на организацијата и управувањето во клетките на здружениот труд, односно во економскиот систем (Djuric, 1987, стр.16). Самоуправниот систем на информирање првенствено бил наменет за задоволување на потребите на работните луѓе за информирање. Во тој поглед, постојат уставни, законски и други норми од кои треба да се појде (Radojkovic, 1984, стр. 18).

На Факултетот за политички науки во Белград се изучувал предметот Информирање во здружениот труд. Преку овој предмет студентите стекнуваа теоретски, но и практични знаења за концептот на фабричките весници и уредувачката политика во нив.

Главни поддржувачи на фабричкиот печат беа и самоуправните органи и општествено-политичките структури во работните колективи, особено работничките совети. Овој вид на информирање има традиција подолга од 40 години и претставува значаен фактор во развојот на македонското новинарство во целина.

Освен синдикатот и самоуправните органи, многу важна алка во системот на информирање во здружениот труд беа и новинарите во фабричките редакции. Многу новинари својот професионален развој го започнаа во фабричките весници. Тие, во својата работа се стекнаа со непроценливо професионално искуство и знаење, кои, подоцна, многу од нив својот професионален новинарски пат го продолжија во некои од печатените медиуми на национално ниво, како дописници во *Нова Македонија*, *Вечер, Македонската радио телевизија*, *Труdbеник*, *Дневник*, *Утрински весник*, како и во весниците од другите југословенски републики (*Борба*, *Спорт*, *Вечерње новости*, *Вечерњи лист*, *Дело* и др.).

Фабричките весници беа пионери на македонското новинарство, односно новинарска школа и расадник на нови генерации новинари. Фабричките новинари беа ментори на голем број млади новинари кои несобично ја пренесуваа магијата и жарот на професијата на помладите генерации новинари.

Во Република Македонија нема многу пишани информации, научни и стручни трудови за фабричкото новинарство. Овој труд е прв кој се обидува да ги продлабочи сознанијата за новинарството во работните колективи. Како истражувачи на овој вид новинарство многу тешко доаѓавме до релевантна литература и емпириски податоци за овој вид новинарство. Сите извори кои беа консултирани за потребите на оваа анализа немаат конзистентен приод, туку овој феномен е анализиран фрагментарно во рамките на општите теоретски расправи за новинарството во печатените медиуми.

Во „копање“ на релевантни податоци за овој вид новинарство дојдовме до сознание дека во 1982 година во поранешна Југославија имало 1 647 фабрички весници, со вкупен тираж од 77 480 000 примероци (Статистички годишник на СФРЈ за 1982, стр. 378). Релевантните податоци покажуваат дека златен период на фабричките весници е периодот од 1960-1990 година, кога редовно излегувале педесетина фабрички весници.

Зенитот на фабричкото весникарство во РМ, а во тие рамки и на Штип е достигнат кон крајот на седумдесеттите и почетокот на осумдесеттите години од минатиот век. Во Штип излегуваа шест весници во работните колективи.

Основни правни претпоставки за побрз развој на фабричкото новинарство беа Уставот на СР Македонија во 1974 година, Законот за јавно информирање од 1974 и Законот за здружен труд од 1976 година. Согласно одредбите на Уставот и ЗЗТ се гарантира правото на информирање на вработените во работните колективи и стимулира основање на весници во организациите на здружен труд. Потоа најде бран на основање на фабрички весници во многу работни организации ширум државата, но и во Општина Штип. Во тој период околу 70% од работните колективи во општината имаа свои фабрички гласила, во кои беа вработени околу 90% од вкупниот број вработени.

Новинарството во претпријатијата во Штип

По завршување на Втората светска војна, Штип економски забрзано се развиваше. За релативно краток период, градот стана еден од најиндустриските градови во државата со голем број индустриски работници. Кон средината од 80-те години од XX век, беа вработени околу 22 500 работници и беше на самиот врв по вработеност во поранешната СФРЈ, а на прво место во СР Македонија. Во градот имаше неколку работни колективи со над илјада вработени: ТК „Македонка“ (6 000), МК „Астибо“ (3 300), ЗИК „Црвена Свезда“ (3 000), РО „Макпромет“ (1 000), РО „Исток-транс“ (1 000), ЈЗО „Медицински центар“ (650) итн. Податоците покажуваат дека Штип имал добри материјални предуслови за појава и развој на фабричките весници.

За да дојдеме до конкретни податоци за весниците во работните колективи во Штип и нивната уредувачка политика, како истражувачи и аналитичари бевме принудени да ги анализираме самите весници, нивната структура и содржина, но имавме интервјуа со поголем број уредници и новинари кои работеле во редакциите на фабричките весници. Од податоците до кои дојдовме извлековме соодветни заклучоци за важноста, карактерот и суштината на фабричкото новинарство и информирање.

Во периодот 1958-1994 година во Штип излегувале шест фабрички весници (ТК „Македонка“, МК „Астибо“, ЗИК „Црвена свезда“, „Исток транс“, „Макпромет“ и „Здравје“. Називите на фабричките весници произлегуваа од имињата на работните колективи, со еден исклучок (пр. весникот на ЈЗО „Медицински центар“ – Штип излегувал под името „Здравје“).

Штип важи за град кој имал развиен систем на информирање во работните организации. Системот на информирање го сочинувале весниците, информативните билтени, разгласните станици, огласните табли и др. За две децении (1958-1979) во градот sukcesивно беа основани шест печатени медиуми и исто толку новинарски редакции кои ги подготвувале 30 новинари, соработници и технички уредници.

Прв весник којшто излегол во работните организации во Штип е весникот „Македонка“. Овој медиум имал огромно влијание врз појавата и развојот на новинарство во градот. Весникот стана модел на уредување на печатен медиум и во другите работни организации во Штип.

Новинарството во работните организации во Штип е тесно поврзано со основањето на весниците: „Македонка“, „Астибо“, „Црвена Свезда“, „Здравје“, „Макпромет“ и „Исток-транс“. Сите наведени весници беа важен фактор на информирање на вработените во работните организации, школа за едукација на новинари, но и универзитет на самоуправувањето. Воедно тие беа чувари на колективна меморија на случувањата во самите организации на здружен труд. Шесте фабрички весници во Штип најголем тираж достигнале во 1982 година кога имале месечен тираж од 12 000 примероци.

Кон крајот на осумдесеттите години од минатиот век новинарството во работните колективи во Македонија западна во сериозна криза. Весниците во работните организации, наместо еднаш месечно почнаа да излегуваат на два, три, дури и четири месеци. Весниците „Црвена ѕвезда“, „Макпромет“ и „Здравје“ излегуваа со задоцнување од два, односно четири месеца. Весникот „Исток-транс“ престана да излегува во 1989 година, бидејќи со Декрет на Стручниот колегиум на РО „Исток-транс“ весникот е укинат, а наместо него вработените се информираа преку информативен билтен во 20-тина примероци, наменет само за раководните структури. Последниот број на весникот „Македонка“ излезе во јануари 1990 година. Потоа вработените се информираа преку информативен билтен, кој излегуваше по потреба. Ваквата состојба ја забележа и „Штипски весник“ кој пишува: „...поради лошата финансиска положба на колективот се пристапи кон штедење во сите сфери, при што, во една од мерките на штедење се најде фабричкиот весник кој беше стопиран.“. Работничкиот совет, како основач на весникот ниту расправал ниту донел ваква одлука. Место весникот се интензивирало излегување на информативен билтен, кој излегувал двапати неделно во тираж од 500 примероци“.

Весникот „Здравје“ во 1990 престанал да излегува, а се возобновил во март 1994 година, но, како подлисток на општинското гласило „Штипски весник“. Подлистокот го уредувала новинарката Елена Јосимовска, а се печател на една, понекогаш на две страници.

Со цел, да се намалат ваквите негативни тенденции во гласилата на работните колективи, ССМ (Сојузот на синдикатите на Македонија), на иницијатива на Комисијата за информирање на Републичкиот совет на ССМ, одржал состанок со новинарите од штипските организации на здружен труд на тема „Материјално-финансиски и кадровски состојби во средствата за информирање во претпријатијата“. Заклучок од состанокот бил дека условите на општествено-економска криза треба најмалку да се однесуваат на информирањето. (Штипски весник, 1989).

Во почетокот од деведесеттите години од XX век со промената на политичкиот систем од социјализам во капитализам и приватизацијата на државниот и општествениот капитал во многу претпријатија фабрички весници згаснаа. Новите сопственици на претпријатијата, во фабричките весници препознаваа рецидив на социјализмот. Тие, во весниците гледаа финансиски трошок и опасност за нивната лична позиција. Новопечените газди прво удрија на весниците. Ги укинаа фабричките гласила со изговор дека тоа е голем финансиски трошок за претпријатието. Најголем број фабрички весници во Македонија престанаа да излегуваат во почетниот период од транзицијата (1990-1994) година. Во Штип весникот „Астибо“ е последен фабрички весник кој престана да излегува во 1994 година.

Во почетниот период од транзицијата, меѓу првите организациони промени кои настанаа во претпријатијата е укинувањето на Центрите и одделенијата за информирање во претпријатијата. Поради тоа, вработените во овие организациони единици биле прогласувани за технолошки вишок или биле преквалификувани на други работни места (продавачи, правно-кадров сектор, комерцијала и др.). Многу од нив биле жртви на транзицијата и не го издржале притисокот на новото време. Многу од нив преминале во други новинарски редакции. Транзицијата дефинитивно го „погреба“ фабричкото новинарство.

Специфичен облик на поврзување на фабричкиот весник со општеството и начин на општествено влијание и контрола на овој вид на медиум, претставуваат Издавачките совети. Во овие тела влегуваа делегирани претставници од основачот, општествено политичката заедница и општествено политичките организации (членови на Работничкиот совет, Сојузот на комунисти, Синдикатот, Социјалистичкиот сојуз, Сојузот на млади, КОПАЖ и др.). Во сите нив се препознава општествено-политичкиот плурализам на македонското самоуправни општество.

Во продолжение од текстот ќе направиме осврт на појавата и развојот на фабричките весници во Штип од појавата на првиот, па сè до згаснувањето на последниот фабрички весник.

Весник „Македонка“

Во 1950 година во местото викано Ежово Поле, беа удрени темелите на Памучната текстилна индустрија „Македонка“. На 6.4.1952 година е пуштена во редовно производство „Предилницата“ која во народот беше позната како „Предарата“ (погон за предење на памук). Тој, историски ден работниот колектив „Предилница“ официјално беше предаден на управување на работниците со што започна историскиот чин на работничкото самоупраување во Штип за што сведочи спомен-плочата која била поставена на главната фабричка капија (слика подолу).

Слика 1: Бронзена табла како симбол и сведок на предавање на „Предилницата“ на управување на работниот колектив на 6.4.1952

Растежот на „Македонка“ продолжи со несмалено темпо и во наредните години. Постепено се заокружи техничко-технолошкиот процес во единствена производна целина. Со текот на времето, се создаде митот и приказната за Памучната индустрија „Македонка“, која стана синоним за стопанската моќ на општината, републиката и федерацијата. Стопанската моќ на ТК „Македонка“ траеше до почетокот на 1991/1992 година кога започна граѓанската војна во СФР Југославија. Поради тоа се распадна и единствениот државен пазар. Комбинатот „Македонка“ беше димензиониран за пазар од 25 милиони жители, кој, поради војната престана да функционира, а со тоа започна и битката за опстанок и преживување.

Паралелно со техничко-технолошкиот развој на работниот колектив се развиваше и идејата за создавање на современ систем на информирањето во колективот. Пет години по предавањето на „Предилницата“ на управување на работниците, се покренала иницијатива за издавање на фабричко информативно гласило. Иницијатива за издавање на фабрички весник во „Македонка“ го покренала органите на самоупраување и општествено-политичките организации во 1957 година. Истата била доставена до Работничкиот совет, кој едногласно донел Одлука за издавање на фабрички весник со назив „Македонка“. Синдикатот на работната организација ги презеде сите обврски во врска со издавањето и уредувањето на весникот. Започна да се гради интересна и динамична приказна за весникот на „Македонка“. Многумина весникот го нарекуваа училиште на самоупраувањето во колективот, но и во градот Штип. Дел од неговите содржини имаа и едукативна функција во однос на развојот и функционирањето на самоупраувањето во работниот колектив.

Првиот број од весникот излезе во далечната 1958 година. Во обраќањето до вработените („Кон читателите“) се нагласува дека: *„Со воведувањето на работничкото управување печатот на работните колективи доби силен поттик и замав. Тој денес е моќно оружје на работните луѓе во борбата за развивање на социјалистички односи, за јакнење на работничкото самоупраување, за исправање на грешките и слабостите во работата и за извлекување на одредени поуки од творечките успеси на работните луѓе“*

Основна цел на весникот е да ги информира вработените во фабриката за најважните настани и случувања од животот на работниот колектив. На насловната страна од весникот стои текст дека весникот е: *„орган на колективот на работни заедници на производители на Македонка“*. Овој фабрички весник со својата уредувачка политика и информативни содржини стана модел на издавање и уредување на другите фабрички весници во градот. Во планот на редакцијата било *„секој член на фабриката да стане читател и соработник на весникот“*.

Слика 2: Насловна страна на весникот „Македонка“
69

Новинарската редакција, освен весник, подготвуваше и информативен билтен, а повремено и специјални броеви со комплетни договори и правилници за систематизација на работните места. Фабриката имаше и своја разгласна станица, преку која работниците се информираа пред и после работното време, помеѓу смените и за време на паузата. Преку неа, (разгласна станица) вработените се информираа за ставовите и заклучоците на општествено-политичките организации во колективот, производните достигнувања, за ударништвото, годишните одмори, настапите на КУД „Македонка“, крводарителството, иноваторството, распоредот на смените и др.

Работничкиот совет на „Македонка“ за прв главен и одговорен уредник на весникот го назначи младиот дипломиран економист, Михаило Нетков. Тој, оваа одговорна функција ја извршувал во периодот 1958-1961 година. Според многу новинарски експерти, тој, многу успешно ја извршуваше уредничката работа. Воедно, тој ги постави начелата и принципите на фабричкото новинарство и информирање во организациите на здружен труд во нашата држава. Концептот на весникот имаше огромно влијание врз останатите весници кои беа основани подоцна.

Првиот број беше печатен во тираж од 2 700 примероци, а излегуваше еднаш месечно. Поради големиот интерес за весникот, општествено-политичките организации на претпријатието одлучија тиражот да се зголеми на 3 200 броја и да излегува двапати месечно. Освен вработените од „Македонка“, за весникот, голем интерес пројавиле граѓаните и вработените од другите работни организации во повеќе општини од Источна Македонија (Кочани, Свети Николе, Пробиштип и др.....). Двесте броја од весникот биле резервирани за учениците од средните текстилни училиштата во државата. Секој нов број вработените го очекуваа со нетрпение и радост и го читаа со голема љубов. Весникот стана дел од секојдневниот живот на вработените и нивните семејства.

Поради зголемување на бројот на вработените, во 1980 година, весникот достигна тираж од 4 000 примероци. Во 1986 година, весникот го достигнува својот максимален тираж од 5 000 примероци. Во овој период, весникот излегуваше двапати во месецот на 8-10 страни, а од 1986-1990 година на 16 страници.

Весникот е замислен за секоја приказна да биде за работникот и да допре до секој вработен, а преку нив и да навлезе до секое семејство. Централно место во информирањето заземал работниот човек, неговата работа, условите за работа, вреднувањето на неговиот труд и неговото учество во самоуправниот живот и одлучувањето во самоуправните органи.

Во рамките на весникот постоела рубрика „Предлози од читателите“, кои преку писма или директно во редакцијата имале можност да предлагаат како да изгледа нивниот весник и кои нови рубрики да се воведат.

Исто така, во рамките на весникот „Македонка“ како подлисток излегувал и училишниот весник на Средното текстилно училиште, а го уредувале и подготвувале учениците под менторство на нивните наставници.

Овој фабрички весник имал развиен систем на рубрики кои по квалитет и содржина потсетувале на најтиражните комерцијалните весници во државата. Иако, во весникот превладувале теми од производно-финансиска природа, сепак, во него имало информативни содржини за социјални прашања, култура на трудот, спортски активности, крводарителството, хуманоста, солидарноста и др.

Исто така, во рамките на весникот имало креативно, односно поетско катче каде голем број работници можеле да ги изразат сопствените креативни можности преку поетски творби, раскази, доживувања, досетки, афоризми, вицеви и сл.

Слика 3: Насловни страници на весникот Македонка во осумдесеттите години

По 32 години редовно излегување, весникот престана да излегува на почетокот од 1990 година. Последниот број (бр. 289) на весникот Македонка е отпечатен во јануари 1990 година на 16 страници, во тираж од 3 000 примероци. Одлуката за престанување на весникот ја донело актуелното раководство на претпријатието во 1990 година, без да ги консултира основачите – Синдикатот и Работничкиот совет. Со тоа дефинитивно завршува приказната за фабричкото новинарство во Штип.

По престанување на весникот, вработените правото на информирање го остваруваа преку други форми на информирање, пред се, преку информативен билтен, огласните табли, како и општинските радија: Радио Штип, Канал 77, ТВ Теко и др.

Главни и одговорни уредници на весникот биле: Михаил Нетков (1958-1961), Борис Киров-Зоза во 1962, Душко Димитров (1962-1963), Саид Саид (1963-1964), Методи Торев (1965-1966), Тодор Кралев (1967-1969), Катерина Манева (1969-1973), Христо Крстевски (1973-1978), Иван Бојаџиски и Катерина Манева (1978-1990).

Претседатели на Издавачкиот совет, односно Уредувачкиот одбор биле: Драги Биков (1958-1961), Ристо Георгиев, Катерина Манева, Иван Пунчев, Цвета Јанева.

За потребите на весникот работеше и професионален фотограф (Ристо Доргутов-Доргут), кој заедно со членовите на Фото клубот „Македонка“ службено ги следеа сите настани, состаноци, прослави, посети, културни и спортски натпревари и од нив обезбедуваа фотографии за весникот. Исто така, за весникот работеше и графички дизајнер (Бранко Најдовски), кој се грижеше и за техничкото уредување на весникот.

Во шеесеттите и почетокот на седумдесеттите години, редакција на весникот ја сочинувале седум професионално вработени лица: Драги Биков, графичар, Иван Бојаџиски, Катерина Манева, Христо Крстевски итн.

Во периодот 1985-1990 година, членови на редакцијата на весникот бие: Катерина Манева (главен и одговорен уредник), Христо Крстевски, Илија Ангеловски-новинар, Андон Мајхосев – соработник и Ленче Илиевска – соработник.

Концепција на весникот

Во фокусот на информирањето е ставен работникот низ призмата на работата, самоуправувањето и активностите во општествено-политичкиот живот. Во весникот имаше информации и анализи за работењето на работната организација во целина, но и за работните единици – погони, за извозот, продуктивноста, работната дисциплина, активноста на Работничкиот совет, самоуправните органи, културата на трудот, крводарителството, безбедноста и здравјето на работниците, активностите на КУД „Македонка“, ФК „Текстилец“, ФК „Македонка“, КК „Македонка“ и др. Но, весникот имаше и забавно катче исполнето со голем број афоризми, вицеви, досетки, карикатури и стрип.

Исто така, редакцијата на весникот негуваше соработка со многу стручни лица од претпријатието кои објавуваа текстови од стручна тематика од областа на правото, безбедноста и здравјето на работното место, самоуправувањето, здравствената заштита, пензиско-инвалидското осигурување и др. Многу вработени беа и соработници на редакцијата, кои подготвуваа прилози.

Рубрики

Во весникот имаше повеќе информативни рубрики. Најпознати и најчитани беа информациите кои се однесуваа на: самоуправниот живот, општествено-политичките активности, економските анализа, интервјуа, хуманоста, култура на трудот, портрети, правни совети, спорт, одгледување на цвеќиња, екологија и др.

Освен преку весникот, вработените во ТК „Македонка“ се информираа и преку емисијата „Студио Македонка“, која се емитуваше на брановите на „Радио Штип“. Емисијата ја уредуваа вработените од Одделението за информирање и се емитуваше во период 1986-1988 година. Емисијата одеше еднаш месечно во траење од 30 минути.

Значајно место во информирањето на вработените од ТК „Македонка“ имаше и Фото клубот „Македонка“ кој преку фотографии и фото вести ги информираа вработените од разни настани и случувања во колективот (состаноци, свечености, производството). Голем број од фотографиите се користеа и за весникот. Фотографиите од разни настани беа поставувани на огласните табли во кругот на фабриката. Така, вработените имаа можност да го видат фабричкиот живот и преку фотографии.

Весник „Астибо“

МК „Астибо“ е работен колектив во кој беа здружени 14 организациони единици (ООЗТ) од кои седум од нив беа лоцирани во Штип, а останатите осум во другите помали градови во Источна Македонија. Во 1990 година во МК „Астибо“ биле вработени 3 300 работници. МК „Астибо“ со својот производствен асортиман стана познат моден бренд во Југославија и Европа.

Весникот „Астибо“ е втор фабрички весник кој излегувал во Штип во периодот 1973-1994 година. На првата страна од весникот стои дека: „Весникот е гласило на вработените на МК „Астибо“. Иницијатор за основање на весникот е Синдикалната организација на МК „Астибо“, а негов основач е Работничкиот совет на „Астибо“, кога во декември 1972 година, донел одлука за негово издавање. Прв главен и одговорен уредник на весникот бил новинарот Ванчо Ристов, дописник на „Радио Скопје“ од Штип, кој неколку месеци го уредувал истиот на хонорарна основа. Потоа, за главен, одговорен и технички уредник на весникот е назначен новинарот Стојан Хаџи-Јанев, кој дотогаш работел во „Радио-Штип“. Непроценлив придонес во развојот на весникот имал и тогашниот актуелен директор на МК „Астибо“, Михаил Нетков, кој претходно, три години (1958-1961), бил главен и одговорен уредник на весникот „Македонка“.

Слика 4: Насловна страна на весникот „Астибо“

Првично весникот излегуваше еднаш месечно на 8-10 страници, а подоцна, кога за тоа ќе се создадат материјални услови планирано е весникот да излегува двапати во месецот на 14-16 страници. Во фокусот на информациите беа вредните работници (ударници) и нивните производни достигнувања. Издавањето на весникот беше во рамките на Центарот за информирање, култура и пропаганда (маркетинг). Првиот број на фабричкиот весник „Астибо“ излезе во далечната 1973 година во тираж од 3 200 броја, а од 1978 весникот излегува во тираж од 3 800 броја. Во неговото годишно постоење, весникот е издаден во 241 број.

Членови на редакцијата биле: Ристо Нашков, Елена Кожухарова, Ленче Огњанова (Јованова), Љупчо Давчев, Мирјана Коруновска (Стојанова) и Глигор (Гоче) Георгиев.

Весникот организационо припаѓал на Одделението за информирање и пропаганда при Службата за развој. Со кадровското зајакнување на Одделението за информирање, тоа прераснува во Центар за информирање, култура и пропаганда, а нејзин раководител е Стојан Троицки. Овој центар во 1981 година ја доби наградата Гранд при за најдобар моден каталог во Југославија.

Во 1978 година весникот „Астибо“, по предлог на Активот на новинари – Штип, го доби највисокото општинско признание наградата „Осми ноември“.

Весникот содржи прилози во кои се обработуваат теми поврзани со: производството, самоуправниот и општествено-политичкиот живот, портрети на добри работници-ударници, модата, саеми, културата на трудот, спортот, работната дисциплина, како и забавно катче со стрип и крстозбор.

На десетгодишнината од излегувањето на првиот број на весникот (1983) забележавме дека редакцијата и одговорниот уредник истакнуваат дека: „Првиот број на весникот беше подготвен со голема љубов, елан и ентузијазам, иако без никакво

искуство во новинарството, а уште помалку во печатарството. Ветивме дека низ страниците на весникот ќе се отсликува динамичниот живот на МК „Астибо“, творечкиот елан на вработените, проблемите, успехите и тешкотиите, богатата самоуправни практика и општествено-политичката активност; низ рубриките ќе проговорат вработените – да ги кажат своите забелешки, мислења и предлози за сите прашања од астибовите случувања. Затоа, не случајно уште во првиот број во насловот на ова гласило стои – „Весник на вработените на МК Астибо“. Самиот факт што весникот излегува еднаш месечно говори за неможноста тој да биде секогаш актуелен и да информира благовремено за настаните во работната средина. Весникот е хроничар на времето и чувар на колективната меморија за настаните во МК „Астибо“, но и критичар на негативните појави“. Претседатели на Издавачкиот совет на весникот биле: Стојан Троицки (1979-1983), Лазар Велков (1983-1985) и др.

Весник „Црвена звезда“

Весникот „Црвена звезда“ е весник на Работната организација на ЗИК „Црвена звезда“ и бил главно информативно средство на вработените во 14 работни целини (13 ООЗТ) и една работна заедница. Концептот на весникот бил во секој број да има информација (прилог) од секоја организација на здружениот труд на Комбинатот.

Првиот број на весникот „Црвена звезда“ излегол во далечната 1975 година во тираж од 1 500 броја, а последниот во 1989 година заклучно со бројот 107, издаден во јули 1989 година со тираж од 2 200 броја. Весникот излегувал еднаш месечно во А4 формат.

Слика 5: Насловна страна на весникот „Црвена звезда“

Прв одговорен уредник на Весникот била Мирјана Мијалкова. Таа беше уредник на 22 броја, по што заминува на породилно отсуство. За заменик на одговорниот уредник на весникот времено е назначен Тодор Јовановски-Тоци, а претседател на Редакцискиот одбор бил Панче Папаров. Весникот имал тираж од 1.800 примерока. По враќањето од

породилно отсуство од бројот 26, весникот повторно го уредува Мирјана Мијалкова, која воедно била и технички уредник на истиот. Во јули 1980 година е избран нов Редакциски одбор, а за негов претседател бил избран, дипломираниот правник Панче Папаров.

Од февруари 1982 година, во работата на редакцијата се вклучува новинарот Бранко Лазаров. Главни рубрики на весникот се активностите на: работничкиот совет, општествено-политичките организации, синдикатот, младината, правно коше, совети за земјоделците, фото вести, спорт, крстозбор и афоризми.

Од бројот 70, објавен во април 1983 весникот како уредник се појавува новинарот Бранко Лазаров. Тиражот е зголемен на 2 500 броја, а Работничкиот совет на ЗИК „Црвена ѕвезда“ избра нов Редакциски одбор, а за негов претседател бил избран Симеон Рибарски.

Од броевите 79-88, поточно од мај 1984 до октомври 1986 година, весникот го уредува младиот дипломиран новинар, Љупчо Шатовски. Од бројот 89 за одговорен уредник повторно е назначен Бранко Лазаров, а од бројот 91 повторно се назначува Љупчо Шатовски.

Од бројот 93, објавен во ноември 1986 година, весникот го уредува Лидија Василева-Коцева, а веќе од наредниот број за главен уредник е назначен Кирил Панајотов. Во 1987 година за уредник на весникот е назначена Гордана Георгиева-Костадинов (сè до 1989 година).

Во 1989 година е избран нов редакциски одбор, а за негов претседател е избран Лазар Тимовски, а за главен уредник на весникот е назначена Даринка Речаноска.

Генерална констатација е дека весникот го уредувале повеќе уредници, кои се менувале почесто што се одразувало на квалитетот и динамиката на излегување на весникот.

Друга форма преку која вработените се информирале во ЗИК „Црвена ѕвезда“ и ООЗТ биле огласните табли кои биле поставени во дирекцијата на Комбинатот, но и во управните згради на сите ООЗТ. На огласните табли биле поставувани информации, соопштенија, одлуки на самоуправните органи и ставови и заклучоци на општествено-политичките организации на ООЗТ. Поради специфичноста на работниот процес и просторната оддалеченост на работните единици други форми на информирање не се применувани.

Весник „Исток транс“

Во транспортната работна организација „Исток транс“, вработените правото на информирање го остварувале преку гласилото „Информатор“. Првиот број е објавен во 1975 година на четири страни, а во 1977 година се печател на десет страници. Со овој назив гласилото излегувало до бројот осумнасет. Главен и одговорен уредник на гласилото била Ангелина Дејанова, вработена во ООЗТ „Балкан експрес“ – Штип.

Слика 6: Насловна страна на весникот „Информатор“

Во 1977 година, една година по донесување на Законот за здружен труд, започнал процес на создавање на повисоки форми на здружување на трудот и средствата на претпријатијата од сите дејности. Согласно одредбите на Законот за здружен труд од 1976 година, четири транспортни организации од Источна Македонија ги здружија средствата и трудот и ја формираа Работната организација за транспорт „Исток транс“. Во новоформираната работна организација трудот и средствата ги здружија шест ООЗТ и тоа: ООЗТ „Балкан експрес“ – Штип, ООЗТ „АТШ“ – Берово, ООЗТ „Полет“ – Делчево, ООЗТ „Пролетер“ – Крива Паланка, ООЗТ „Комерцијалист“ и ООЗТ „Комерцијално претставништво“ – Скопје.

Деветнаесеттиот број на гласилото започна да излегува под називот „Исток-транс“, согласно новото име на новоформираната РО за транспорт. Ова работна организација вработувала околу 1 000 вработени во шест ООЗТ. Уредничката функција продолжила да ја обавува новинарката Ангелина Дејанова.

Слика 7: Насловна страна на весникот „Исток транс“

На насловната страна од весникот стои дека весникот е гласило на вработените на „Исток-транс“. Првиот состав на Издавачкиот совет бил следниот: Атанас Димитров, Градимир Кускини, Ристо Миовски, Коце Стојановски, Васил Танев, Крум Донов, Стојан Стоилов, Никола Стојчевски и Киро Милев – претседател.

Во 1981 година, Работничкиот совет го избра вториот состав на Издавачкиот совет во кој влегоа следните лица: Борис Муцунски (ООЗТ „Полет“ – Делчево), Бранко Чичаковски (ООЗТ „АТШ“ – Берово), Марија Шутева (ООЗТ „Балкан експрес“), Бранко Мацовски (ООЗТ „Пролетер“ – Крива Паланка), Методи Стојанов (ООЗТ „Комерцијалист“), Јанко Буцковски („Комерцијално претставништво“ – Скопје).

Во весникот се застапени информативни содржини од сите ООЗТ на РО „Исток-транс“ за нивната работа, проблеми, работата на самоуправните органи, синдикатот, општествено-политичкиот живот на Сојузот на комунистите, извештаи, интервјуа, анализи, работната дисциплина и др. Во фокусот на информирањето е работникот, неговите успеси, активностите на самоуправните органи и активностите на општествено-политичките организации. Во многу прилози може да се забележи дека работникот е централен лик во приказните на текстовите.

Последниот број на весникот излегол во 1988 година.

Весникот излегувал 13 години и во тој период биле издадени 110 броја. Во 1989 година со Декрет на Стручниот колегиум весникот е укинат, а вработените се информирале преку информативен билтен кој излегувал во 20 примерока и бил наменет само за директорите.

Весник „Макпромет“

Работната организација „Макпромет“ – Штип е основана во 1974 со интеграција на три работни единици и тоа: ООЗТ „Снабдител“, ООЗТ „Жито леб“ и ООЗТ „Европа“. Подоцна кон работната организација се интегрирале и ООЗТ „Трговија на големо“, ООЗТ „Печатница Илинден“, ООЗТ „Транспорт“ и „Работна заедница“. Бројот на вработени во 1988 година достигна околу 1 000.

Во почетокот вработените во претпријатието биле информирани преку информативен билтен, кој излегувал по потреба. Со зголемување на бројот на вработените и динамизирањето на самоуправниот и општествено политичкиот живот во РО „Макпромет“ се наметна потреба од основање на фабрички весник за информирање на работните луѓе за случувањата во работниот колектив.

Иницијатива за основање на весникот „Макпромет“ била покрената од Синдикалната организација на претпријатието. Истата била прифатена и од Работничкиот совет кој во почетокот од 1977 година, донел одлука за основање на весникот. Весникот излегувал во периодот 1977-1991 година како двомесечно издание.

Првиот број на весникот „Макпромет“ излегол во 1977 година на 12 страници со тираж од 800 примероци. Прв главен и одговорен уредник на весникот бил Асен Дојчинов, а за техничкото уредување се грижел Гоце Стојановски.

Во 1979 година, на местото главен и одговорен уредник на весникот доаѓа општествено-политичкиот работник, Димитар Паунов. Подоцна повторно за главен, одговорен и технички уредник на весникот бил назначен Асен Радојков. Весникот се печател во ООЗТ „Илинден“ при РО „Макпромет“.

Слика 8: Изглед на насловна страна на весникот „Макпромет“

Членови на првиот состав на Издавачкиот совет на весникот се: Димитар Биков-претседател, Илија Џорлев, Асен Дојчинов, Симеон Ачитошев, Ристо Димитров, Виолета Стамболиска, Делчо Ристов, Димитар Паунов и Ристо Михајлов.

Втор состав на Издавачки совет на весникот: Димитар Биков – претседател, Љубица Глигорова, Драги Герасимов-Пушка, Злата Тодева, Тихомир Трајчев, Ангел Миладинов, Стојанче Петровски и членовите на редакцијата.

Претседатели на Редакцискиот одбор на весникот беа: Стојче Самарциев (1979-1983), Здравко Каев (1983-1986), Станојко Митевски (1987-1991).

Концептот на весникот бил тој да излегува на секои два месеца или шест пати во текот на годината каде во фокусот на информацијата ќе биде работникот самоуправувач.

Освен економско-финансиски и производни теми, во весникот се третираат и теми од самоуправниот и општествено политичкиот живот на работната организација, а присутни се и повеќе интервјуа на генералните директори и директорите на ООЗТ. Значајно место во информирањето заземаат и стручните анализи подготвени од стручни лица на работниот колектив.

Од анализата на информативните содржини во весникот „Макпромет“ можеме да заклучиме дека тој содржи информации од сите производни единици („Снабдител“, „Жито леб“, „Трговија на големо“, „Европа“, „Печатница“, „Транспорт“ и „Работна заедница“). Весникот „Макпромет“ се печатеше во печатницата „Илинден“ која беше во составот на РО „Макпромет“.

Од 1987-1990 година до згаснување на весникот Редакцијата ја сочинувале: Асен Радојков – одговорен уредник, а членови на редакцијата биле: Ристо Пејов, Ружица Зафирова, Блажо Богословски и Светозар Лазаревски. Технички уредник на весникот од почетокот до неговото згаснување е Гоце Стојановски.

Во 1989 година весникот излегува во нов формат Б5 на 16 страници, задржувајќи го притоа претходниот концепт на медиумот.

Весник „Здравје“

Весникот „Здравје“ е гласило на вработените во ЈЗО „Медицински центар“ – Штип. Првиот број на весникот излегол во 1979 година. Весникот се печател на 8-10 страни со динамика на излегување четири пати во годината. Прв главен и одговорен уредник на весникот е д-р Борис Нушевски, а технички уредник – Слободанка Василева. Фотограф на весникот е Лазар Хаци-Николов.

Слика 9: Насловна страна на весникот „Здравје“

Информативните содржини и прилози ги пишувале вработените: доктори, стоматолози, фармацевти, медицински сестри, правници, психолози, социјални работници и др. Првите броеви на весникот оставаат впечаток дека се работи за стручно списание, а не за типично информативно гласило на вработените. Иако, весникот бил наменет за вработените од „Медицинскиот центар“, сепак весникот имал и пошироко значење, бидејќи, освен информативен карактер, весникот имал и едукативна димензија, затоа што имало прилози и стручни совети од сите сегменти на медицината, фармацевтијата и сестринството. Весникот редовно го добивале и читале вработените и учениците од Средното медицинско училиште во Штип.

Во весникот „Здравје“ биле објавувани информативни содржини од општествено-политичкиот и самоуправниот живот на колективот и сите негови организациони единици, речиси од сите новинарски жанрови, а како најзастапени биле: интервјуа, медицински совети, извештаи, вести, портрети на вработени и сл.

Издавачки совет на весникот: Никола Царев, Ангел Димитров, д-р Борис Нушевски, д-р Ленче Пуздерлиска, Слободанка Василева (извор: импресум на весникот „Здравје“).

Редакциски одбор: д-р Борис Нушевски, д-р Ленче Пуздерлиска, Драшко Костадинов, Даница Митевска, Соња Дуткова, д-р Трајче Станчев, Славка Тодорова и Слободанка Василева (извор: импресум на „Здравје“).

Втор одговорен уредник на весникот „Здравје“ бил Елена Јосимовска. Подоцна поради финансиските проблеми, весникот, излегувал како прилог/подлисток во рамките на „Штипски весник“. Прилогот „Здравје“ го уредувала Елена Јосимовска.

Првиот прилог на весникот „Здравје“ во рамките на „Штипски весник“ излегол на 24 март 1994 година, и како подлисток излегувал сè до 2003 година.

Заклучоци

Весниците во претпријатијата во Штип одиграле многу важна улога во информирањето на вработените во работните средини. Истовремено, тие, биле важен фактор во едукацијата на вработените во повеќе сегменти на животот и работата, но и за нивно активно вклучување во самоуправниот и општествено-политичкиот живот. Страниците на фабричките весници биле афирматори на успешните трудбеници во работните колективи преку портретирање на животот и работните успеси на вработените.

Весниците во претпријатијата биле етикетирани дека се сервис, портпарол и продолжена рака на раководните и партиските структури во претпријатијата.

Информирањето во претпријатијата, исто така, било подложно на притисок и влијанија. Притисокот врз уредувачката политика во весниците и содржината на информативните билтени биле контролирани. Контролата доаѓала од одредени центри на моќ и техно-менаџерски структури кои одлучувале во името на работниците и Партијата. Најчести притисоци доаѓале од директорите за текстови преку кои партиските и општинските функционери добивале информации за состојбите во соодветната работна организација. Исто така, преку т.н. стручни анализи подготвувани од страна на раководните структури во работните колективи состојбите биле прикажувани површно и претежно со позитивна конотација со што вработените биле манипулирани. Весниците во претпријатијата одиграле многу важна улога во развојот на севкупното новинарство во општините и државата. Исто така, тие беа чувари на колективната меморија за развојот и севкупните случувања во претпријатијата и во градот Штип.

Користрена литература

1. Андрески, Живко (1995), Живот со мас-медиуми, Љуботен, Скопје;
2. Андрески, Живко (1994), Новинарски жанрови-кон истражувачко новинарство, Феникс, Скопје;
3. Бојациски, Иван (2013), Новинарски искуства, Меѓународен центар за Славјанска просвета, Свети Николе;
4. Груевски, Томе (2007), Историја на новинарството, Правен факултет и НИП “Студентски збор”, Скопје;
5. Закон за здружен труд, 1976; 205
6. Djuric, Dusan (1987), Novinarska radionica, Drugo izdanje, Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, Beograd;
7. Dordevic, Toma (1979): Teorija informacija, teorija masovnih komunikacija, Partizanska knjiga, Ljubljana;
8. “Македонка”, Весник бр. 262, година XXVI, 1987, текст: “И малата Предилница значеше крупен потфат.....”, стр. 14;
9. Rajnvajn, Ljubomir: “Vest”, sp. “Novinarstvo”, Beograd, 1982, br. 3-4, str. 6;
10. Radojkovic, Miroљub (1984), Savremeni informaciono-komunikacioni sistemi, Zavod za udzbenike i nastavna sredstva, Beograd;
11. Смилевски, Веле (1999), Аспекти на новинарската теорија и практика-жанрови, Матица македонска, Скопје;
12. Stambuk, Vladimir (1978), Samoupravni sistem informisanja u radnoj organizaciji, Zbornik radova, Skopje;
13. Штипски Весник, бр. 200, 1 Мај, 1988
14. Штипски Весник бр. 170/171, 8-ми Ноември 1986, стр. 24;

Истражување преку Интервју

15. Атанасов Стојче, главен и одговорен уредник на „Штипски весник“ 1997-2003;
16. Бојациски Иван, новинар во весникот „Македонка“;

17. Јовановски Тодор, новинар и уредник на весникот „Црвена ѕвезда“
18. Манев, Кирил, директор и главен и одговорен уредник на Радио „Штип“;
19. Манева, Катерина, уредник на фабричкиот весник „Македонка“;
20. Огњанова Ленче, новинар во весникот „Астибо“;
21. Панајотов, Кирил, весник „Црвена ѕвезда“;
22. Троицки Стојан, директор на Центарот за информирање, култура на трудот и пропаганда на МК „Астибо“ – Штип;
23. Шатовски Љупчо, новинар и уредник на „Штипски весник“, весникот „Црвена ѕвезда“ и списанието „БИС“;

КОНЦЕПТОТ НА ОБЈЕКТИВНА АРБИТРАЖНОСТ ВО ПРАВНИОТ СИСТЕМ НА РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА: АКТУЕЛНИ ТРЕНДОВИ И ПРЕДЛОЗИ ЗА РЕФОРМА

Апстракт: Предмет на анализа на овој труд е концептот на објективна арбитражност во правниот систем на Република Северна Македонија, но и компаративно. Имено, за еден спор да биде доверен на решавање пред арбитража потребно е тој да биде арбитрабилен, т.е. подобен за решавање по пат на арбитража. Сосема е легитимно за определен вид спорови државата да го задржи монополот на судење од страна на државните судови на начин што истите ќе ги класифицира како неарбитражни, односно неподобни да бидат решавани во постапка на арбитража. Современите тенденции се во насока на напуштање на исклучивата судска надлежност како аспект на објективната арбитражност, но сè уште има правни системи, меѓу кои и правниот систем на Република Северна Македонија, кој истата ја предвидува како пречка за договарање на арбитражата. Во таа насока, целта на овој труд е да даде приказ на правната рамка со која се уредува концептот на објективна арбитражност во правниот систем на Република Северна Македонија, но и да даде препораки за подобрување на истата. Исто така, целта на овој труд е и преку сеопфатна анализа на компаративната судска практика, пред сè судската практика на САД, да се прикаже влијанието кое таа го има извршено врз проширувањето на опсегот на спорови кои можат да бидат изнесени пред арбитража, тренд кој треба да го следи и арбитражното законодавство на Република Северна Македонија.

Клучни зборови: *арбитражни спорови, исклучива судска надлежност, интелектуална сопственост, антимонополски спорови*

MLADENOVSKA STOJANOVSKA Stefani²

THE CONCEPT OF OBJECTIVE ARBITRABILITY IN THE LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA: CURRENT TRENDS AND REFORM PROPOSALS

Abstract: The subject of analysis in this paper is the concept of objective arbitrability in the legal system of the Republic of North Macedonia, as well as in a comparative context. Namely, for a dispute to be entrusted to arbitration, it must be arbitrable, i.e., suitable for resolution through arbitration. It is entirely legitimate for the state to retain a monopoly on adjudication by state courts for certain types of disputes by classifying them as non-arbitrable, meaning unsuitable for resolution through arbitration. Modern trends are moving towards abandoning exclusive judicial jurisdiction as an aspect of objective arbitrability; however, there are still legal systems, including that of the Republic of North Macedonia, which view this as an obstacle to arbitration agreement. In this regard, the aim of this paper is to provide an overview of the legal framework governing the concept of objective arbitrability in the legal system of the Republic of North Macedonia, as well as to offer recommendations for its improvement. Additionally, the goal of this paper is to demonstrate, through a comprehensive

¹ Стефани Младеновска Стојановска, студент на трет циклус на студии, Правен факултет „Јустинијан Први“, Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“, Скопје Е-маил: stefanimladenovska1@gmail.com

² Stefani Mladenovska Stojanovska, PhD student at the Faculty of Law, "Justinian the First", University "St. Cyril and Methodius", Skopje. Email: stefanimladenovska1@gmail.com

analysis of comparative judicial practice, particularly the judicial practice of the USA, the influence it has exerted on the expansion of the range of disputes that can be submitted to arbitration, a trend that should also be followed by the arbitration legislation of the Republic of North Macedonia.

Keywords: *arbitrable disputes, exclusive judicial jurisdiction, intellectual property rights, antitrust disputes*

1. Вовед

Со самиот акт на допуштање странките слободно да ја договорот арбитражата како алтернативен начин на решавање на нивните меѓусебни спорови од меѓународните трговски трансакции, државата на некој начин се откажува од една од своите основни и есенцијални надлежности – да расправа и одлучува по споровите за граѓанските – субјективни права. Но, она што е значајно да се наспомене е фактот дека не сите спорови се подобни за решавање пред арбитража од причина што државата за одреден вид на спорови го задржува правото да пропише дека само државните судови се надлежни да расправаат и одлучуваат во однос на истите и за таквите спорови се вели дека се неарбитражни (Alan, 2010). Имено, во правната наука со право се констатира дека објективната арбитражност е всушност „услов за полноважност на арбитражната спогодба, а со тоа и услов за надлежноста на арбитражите“ (Hanotiau, 2002).

2. Концептот на објективната арбитражност во правниот систем на Република Северна Македонија

Основен извор за регулирање на арбитражноста на споровите во внатрешното право на Република Северна Македонија е Законот за меѓународна трговска арбитража на Република Македонија. Генерално, концептот на објективна арбитражност во македонското позитивно законодавство е широко поставен на начин што пред меѓународна трговска арбитража можат да бидат изнесени спорови за права со кои странките слободно располагаат и кумулативно да не станува збор за спорови за кои со закон е предвидена исклучива надлежност на суд на Република Северна Македонија.

Во однос на првиот аспект кој се однесува на објективната арбитражност, се има еден полиберален пристап при толкувањето, според кој пред арбитража можат да се изнесат оние спорови кои настануваат во врска со права со кои странките слободно располагаат, меѓу кои и споровите за кои странките можат да склучат порамнување и покрај тоа што спорот произлегува од односи кои се регулирани со императивни прописи (Dika, 1996). Така, арбитражни се споровите од договорните односи, како и оние спорови кои произлегуваат од вондоговорните односи, пред сè за вондоговорната одговорност за надомест на штета. Подлога за ваквото широко толкување наоѓаме во Законот за облигационите односи каде е пропишано дека за секое право со кое договорните страни можат да располагаат истите можат да бидат и предмет на порамнување. Единствено во поглед на споровите во врска со статусните односи, изречно е исклучена можноста да бидат предмет на порамнување (член 1031 од Законот за облигационите односи на Република Македонија).

Ако ги разгледаме поодделните спорови кои настануваат во врска со правата кои се уредени во посебни закони во поглед на арбитражноста покрај Законот за меѓународна трговска арбитража, сепак ќе треба да погледнеме и во матичните закони.

Така, во поглед на арбитражноста на споровите кои се поврзани со прописите за заштита на конкуренцијата релевантни се одредбите од Законот за заштита на конкуренцијата. Заштитата кај овој вид на спорови ја спроведува Комисијата за заштита на конкуренцијата, според правилата на управната постапка. Во таа насока, доколку се постави прашање дали пред арбитража може да биде изнесено определено прашање од областа на слободната конкуренција на домашниот пазар, двата услови кои нашето

арбитражно законодавство ги поставува се: а) дали спорот се однесува на права со кои странките слободно располагаат и б) дали евентуално е предвидена исклучива надлежност на суд на Република Северна Македонија.

Во однос на подобноста на споровите кои би произлегле од концесиските договори и договорите за воспоставување на јавно-приватно партнерство, дали би можеле да бидат изнесени пред арбитража, со новиот Закон за концесии и јавно-приватно партнерство од 2012-та година не се предвидува никакво ограничување во поглед на договарањето на арбитражата како алтернативен начин на решавање на овој вид спорови.

Доста интересно е прашањето во правниот систем на Република Северна Македонија е прашањето за арбитражноста на споровите за надомест на штета од клеветата и навреда. Имено, долго време клеветата и навредата биле третираны како кривични дела и правната заштита од сторување на овие дела се поврзувала со заштита на поширокиот јавен интерес, а не со поединецот на кого му била причинета штета. Но, како резултат на трендот на декриминализација на делата од клеветата и навреда и воведување на граѓанско-правна одговорност на штета за клеветата и навреда, неизбежно се поставува прашањето дали овие спорови се арбитражни, поточно дали можат да бидат доверени на решавање пред арбитража. Имено, во 2012-та година е донесен Законот за граѓанска одговорност за клеветата и навреда, во кој се предвидува дека постоењето на клеветата и навреда се утврдува во граѓанско-парнична постапка, воедно и надоместокот на штета од овие дела. На прашањето дали овие дела се арбитражни, одговорот треба да го побараме во Законот за граѓанска одговорност за клеветата и навреда, Законот за облигационите односи и Законот за парничната постапка. Во таа насока, Законот за граѓанска одговорноста за навреда и клеветата ги уредува прашањата за видот на одговорноста за навреда и клеветата, поимот на навреда и клеветата и начинот за надоместок на штета, потоа Законот за парничната постапка ја уредува самата постапка во која се остварува оштетното побарување, а воедно и можноста за постапка пред арбитража и Законот за облигационите односи го регулира прашањето за висината на надоместокот на штета (материјална и нематеријална штета). Со оглед на фактот дека прашањето за арбитражноста на споровите во меѓународна трговска арбитража во правниот систем на Република Северна Македонија предвидува двојно барање како еден спор би се квалификувал како арбитрабилен, поточно дали станува збор за спор со кој странките слободно располагаат и дали е предвидена исклучива надлежност на суд на Република Северна Македонија, истражувањето покажува дека со самата декриминализација на делата од навреда и клеветата, истите се трансформираат во права со кои странките слободно располагаат, што значи првиот услов е исполнет (член 1 став 2 од Законот за меѓународната трговска арбитража на Република Македонија) и воедно со ниту еден пропис не се предвидува исклучива надлежност на суд на Република Северна Македонија за овој вид на спорови, што значи дека и вториот услов е исполнет и во таа насока, научната мисла во Република Северна Македонија (Дескоски Тони, 2018), а и авторот на овој труд се на став дека споровите за надомест на штета од клеветата и навреда се арбитражни.

Вториот аспект кој се однесува на објективната арбитражност во македонското арбитражно законодавство е исклучивата надлежност на судовите на Република Северна Македонија, како основ за неподобност на определен спор да биде подложен на арбитража. Согласно Законот за меѓународното приватно право, суд на Република Северна Македонија е исклучиво надлежен единствено кога тоа е изречно определено со закон (член 118 од Законот за меѓународно приватно право (*)).

Неопходно е да се наспомене дека исклучивата надлежност на судовите на Република Северна Македонија, како аспект на арбитражноста која е основ за поништување на арбитражните одлуки на која судот внимава по службена должност, најчесто се врзува со оние спорови кои не се арбитражни, односно се однесува на

спорови во врска со права за кои странките не можат слободно да располагаат, но тоа не е секогаш случај. Така, исклучива надлежност на суд на Република Северна Македонија, се предвидува и за спорови во врска со права со кои странките слободно располагаат. Затоа исклучивата надлежност на судовите на Република Северна Македонија се разгледува како посебен аспект на арбитражноста поради фактот што определени спорови и покрај тоа што се арбитражни, ако за нив е предвидена исклучива надлежност на суд на Република Северна Македонија нема да можат да бидат изнесени пред арбитража, т.е. ако бидат изнесени постои можност за поништување на така донесената арбитражна одлука.

Исклучивата судска надлежност како основа за ограничување на арбитражноста на споровите е подложена на сериозна критика во пошироката правна теорија. Поради тоа во новите закони за арбитража на Хрватска и Словенија оваа негативна претпоставка е укината, но Закон за меѓународна трговска арбитража на Република Македонија и Законот за арбитража на Србија од 2006 година, ја задржаа исклучивата надлежност на домашните судови како пречка за склучување на арбитражна спогодба, а воедно и основа за поништување на донесена арбитражна одлука врз така склучена арбитражна спогодба.

3. Компаративна анализа на концептот на објективна арбитражност

Меѓународните арбитражни конвенции скоро и да не содржат никаква насока околу определувањето на кругот на прашања кои би можеле да бидат опфатени со неарбитражноста на споровите (Pietro, 2009) и во таа насока прашањето за определување на кругот на спорови чиј предмет ќе се смета како неарбитрабилен, останува во надлежност на поодделните држави. Самите држави во зависност од сопствената проценка, во своето законодавство ги определуваат подрачјата за кои нема да биде дозволено странките да договорат арбитража (Brekoulakis, 2009). Неарбитражниот карактер на одредени прашања лежи во неразделната врска која постои помеѓу нив и основите на економскиот и социјален поредок на државата чиј суд добива задача да ја штита таа врска (Hascher, 1992).

Генерално, како области кои се резервирани за решавање од страна на државните судови се: антимонополското законодавство, полноважноста на правата од индустриска сопственост (патенти, трговски марки), заштита на потрошувачите, берзанските трансакции со хартии од вредност, статусните спорови на трговските друштва, осигурувањето, транспортот и сл. (Youseef, 2009).

Кога сме кај споровите кои настануваат во врска со правата од интелектуалната сопственост, сосема е логично државата да не дозволува приватни тела да решаваат за начинот на постапувањето на државните органи, со оглед на фактот што патентите и трговските марки настануваат на тој начин што нив ги признава надлежен државен орган, а дејствијата кои ги презема се сметаат како вршење на јавно-правни овластувања.

Кај антимонополските спорови (оние кои се однесуваат на прашања од правото за заштита на конкуренцијата) претходно, доминантното стојалиште било дека кај овој вид на спорови само надлежниот државен суд имал надлежност да ги оцени фактите, поведението на трговците и договорните аранжмани кои би можеле да ги загрозат или ги загрозиле слободната конкуренција како и антимонополските трговски правила. Но, во далечната 1985-та година се случува радикален пресврт со одлука на Врховниот суд на САД во случајот *Mitsubishi v. Soler Chrysler-Plumouth*, на начин што е усвоено стојалиштето дека антимонополските спорови се арбитражни, доколку тие произлегуваат од договори со меѓународен елемент (*Mitsubishi v. Soler Chrysler-Plumouth*, 2.7.1985 година).

Кај споровите во врска со тргувањето со хартии од вредност, државната интервенција е силно застапена во регулирањето на трговијата со хартии од вредност, која првенствено се одвива преку берзи. Оттука, во националните правни системи многу често се

исклучува можноста споровите од таквото тргување да се решаваат во постапка на арбитража. Меѓутоа, ваквото стојалиште се напушта во 1974-та година со Пресуда на Врховниот суд на САД во случајот *Fritz Scherk v Alberto-Culver*, на начин што се востановува правилото за арбитражност на споровите од трговијата со хартии од вредност во случаите со странски елемент, кое е во сила и денес (*Fritz Scherk v Alberto-Culver Co.*, 17.06.1974 година). Во дел од континенталните правни системи, арбитражноста на споровите во врска со трансакциите со хартии од вредност не е целосно исклучена, туку е ограничена само на одредени ситуации. Така на пример, во Германија арбитражни се само оние спорови со хартии од вредност во кои двете странки се физички лица - трговци или трговски друштва, додека споровите во врска со трансакциите во кои едната странка е потрошувач не се арбитражни (Nigel Blackaby, 2009).

Доста е интересно прашањето за арбитражноста на споровите кои настануваат во текот на стечајните постапки или пред нејзиното отворање. Имено, не треба да постои дилема дека спроведувањето на стечајната постапка е поврзано со силен јавен интерес, поради што таа е во судска надлежност. Прашањето за арбитражноста се поставува не во врска со самата стечајна постапка, туку во врска со три вида спорови на стечајниот должник, меѓу кои: а) спорови за кои во моментот на отворањето на стечајната постапка веќе била поведена арбитража врз основа на полноважна арбитражна спогодба; б) спорови за кои постоела претходно склучена арбитражна спогодба, но не била поведена арбитражна постапка во моментот на отворањето на стечајот и в) спорови за кои во моментот на отворањето на стечајот немало склучено арбитражна спогодба, односно дали за нив може да се склучи арбитражна спогодба и покрај тоа што е отворен стечај над стечајниот должник. Во Европската Унија со Регулацијата 1346/2000 востановена е заедничка општа правна рамка за стечајните постапки. Оваа Регулација предвидува дека правото на државата во која е отворена стечајната постапка ќе се применува за одредување на последиците на таа стечајна постапка врз останатите постапки поведени од поодделни доверители, вклучително и арбитражните постапки, со исклучок на постапките кои веќе се водат во моментот на отворање на стечајната постапка и кои ќе се решат според правото на државата – членка во која таа постапка тече. Решенијата кои се усвоени од држава до држава меѓусебно се разликуваат. Така, германското право има полиберален пристап и предвидува арбитражност во поглед на сите спорови во кои странка е стечајниот должник, додека за прашања кои се во надлежност на стечајните органи истите ги третира како неарбитражни. За разлика од германското право, Законот за стечај на Шпанија предвидува дека сите арбитражни спогодби во кои стечајниот должник е една од странките престануваат да важат во моментот на отворањето на стечајната постапка. Тоа значи дека од тој момент па натаму трговските судови имаат надлежност за решавање на споровите кои инаку би биле опфатени со арбитражната спогодба и за нив би требало да постапува и одлучува арбитражниот суд.

Во законодавството на Република Северна Македонија, ниту во Законот за стечај ниту во Законот за меѓународната трговска арбитража не се содржани изречни одредби со кои се дава одговор на прашањето како отворањето на стечајната постапка влијае врз веќе поведените арбитражни постапки. Генерално, отворањето на стечајната постапка *ex lege* доведува до прекин на сите постапки кои биле во тек пред отворањето на стечајната постапка, сè до оној момент додека не се создадат услови за нивно продолжување. Преку методот на толкување, она што важи за парничните постапки кои биле поведени пред отворањето на стечајната постапка има дејство и врз арбитражните постапки, што значи дека понатамошниот тек независно од видот на постапката го презема стечајниот управник (член 143 од Законот за стечај). Истото решение е содржано и во Законот за стечај на Република Србија. Цениме дека потребно е да биде направена законска интервенција во овој дел на начин што прецизно и јасно ќе биде дефинирана правната судбина на арбитражните постапки кои биле во тек пред отворањето на стечајната

постапка, се со цел постигнување на поголема правна сигурност и извесност на правниот систем на Република Северна Македонија и на арбитражата како алтернативен начин на решавање на споровите.

4. Заклучок

Концептот на објективна арбитражност има клучна улога во спроведувањето на арбитражата како алтернативен начин на решавање на спорови, пред сè од аспект на фактот дека правилата на објективна арбитражност се однесуваат на кругот на спорови кои се подобни за решавање по пат на арбитража. Македонското арбитражно законодавство, во поглед на правилата за објективна арбитражност, генерално е усогласено со меѓународните стандарди, но сепак се потребни реформи, следејќи ги тенденциите на современото арбитражно законодавство, пред сè напуштање на исклучивата судска надлежност како аспект на објективната арбитражност. Исто така, следејќи ги тенденциите на современото арбитражно законодавство, потребно е во правниот систем на Република Северна Македонија кој се однесува на арбитражното решавање на спорови, да се пристапи и кон проширување на опсегот на спорови подобни за решавање пред арбитража, а и изречно да се уреди прашањето за правната судбина на поведените арбитражни постапки пред отворањето на стечајот, како и прашањето за арбитражноста на споровите за надомест на штета од клеветата и навреда. Сметаме дека со справување со овие предизвици, Република Северна Македонија може да ја подобри својата позиција како држава чие седиште би се избирало како подобен форум за договарање на арбитража, со што ќе промовира доверба кај инвеститорите и ќе придонесе за поповолна бизнис средина.

Користена литература

Книги, монографии, статии

1. Colvin, A. J. S. (2017). The growing use of mandatory arbitration (pp. 2-7). Economic Policy Institute.
2. Bermann, G. A. (2017). International arbitration and private international law.
3. Gharavi, H. G. (2002). The international effectiveness of the annulment of an arbitral award.
4. Petrochilos, G. C. (1999). Enforcing awards annulled in the state of origin under the New York Convention. Cambridge University Press.
5. Гавроска, П., & Дескоски, Т. (2011). Меѓународно приватно право. Правен факултет Јустинијан Први.
6. Gaillard, E., & Banifatemi, Y. (2004). Annulment of ICSID awards. Juris Net.
7. Gaillard, E., Savage, J., & Goldman, G. F. (1999). On international commercial arbitration. The Hague.
8. Дескоски, Т. (2016). Меѓународно арбитражно право. Правен факултет Јустинијан Први.
9. Hascher, D. (1992). Les conditions d'arbitrabilité et la jurisprudence. In Competition and arbitration law (dossier de l'Institut de la CCI).
10. Di Pietro, D. (2009). Arbitrability under the New York Convention: International and comparative perspectives. In L. A. Mistelis & S. L. Brekoulakis (Eds.), Kluwer Law International.
11. Зороска Камилоска, Т., (2015). Арбитражно право. Правен факултет Јустинијан Први.
12. Јаневски, А., & Дескоски, Т. (2006). Меѓународна трговска арбитража во Република Северна Македонија. Деловно право, 15.
13. Youseef, K. (2009). The death of inarbitrability. In L. A. Mistelis & S. L. Brekoulakis (Eds.), Arbitrability: International and comparative perspectives. Kluwer Law International.

14. Kerr, M. (1985). *Arbitration and the courts: The UNCITRAL Model Law*. *International Comparative Law Quarterly*, 34(1).
15. Камбовски, В., Мисоски, Б., & Илиќ, Д. Д. (2020). *Судско право (второ изменето и дополнето издание)*. Правен факултет Јустинијан Први.
16. Mistelis, L. A. (2009). *Arbitrability: International & comparative perspectives*. Kluwer Law International B.V.
17. Mistelis, L. A., & Shore, L. (2010). *Arbitration rules-national institutions (2nd ed.)*. Juris Publishing, Inc.
18. Shore, L. (2009). *The United States perspective on arbitrability*. In L. A. Mistelis & S. L. Brekoulakis (Eds.), *Arbitrability: International and comparative perspectives*. Kluwer Law International.
19. Lew, J. D. M., Mistelis, L. A., & Kröll, S. M. (2003). *Comparative international commercial arbitration*. Kluwer Law International B.V.
20. Pavic, V. (2010). *Annulment of arbitral awards in international commercial arbitration*. In W. Rechberger, A. Reinisch, C. Koller, & C. Knahr (Eds.), *Investment arbitration and international commercial arbitration* (pp. 131-152). Eleven.
21. Fouchard, P. (1997). *La portée internationale de l'annulation de la sentence arbitrale dans son pays d'origine* (pp. 330-352).
22. Brekoulakis, S. (2009). *Arbitrability – Persisting misconception and new areas of concern*. In L. A. Mistelis & S. L. Brekoulakis (Eds.), *Arbitrability: International and comparative perspectives*. Kluwer Law International.
23. Sanders, P. (1996). *Arbitration*. In *International encyclopedia of comparative law* (Vol. XVI, Chapter 12).
24. Carbonneau, T., & Janson, F. (1994). *French and American concepts of arbitrability*. *Tulane Journal of International and Comparative Law*, 2.
25. Uzelac, A. (2010). *Arbitrabilnost – aktualno uređenje i neka otvorena pitanja u hrvatskom pravu*. *Pravo u gospodarstvu*, 49(4).
26. Nanotiau, B. (2002). *L'arbitrabilité* (Volume 296). In *Collected courses of the Hague Academy of International Law*.
27. Gharavi, H. G. (2002). *The international effectiveness of the annulment of arbitral awards*. Kluwer Law International.
28. Tarasewicz, Y., & Borofsky, N. (2013). *International labor and employment arbitration: A French and European perspective*. *ABA Journal of Labor & Employment Law*, 28, 349.
29. Park, W. W. (2001). *Why courts review arbitral awards* (pp. 596-606). Boston University School of Law.

Правни извори

30. Закон за меѓународна трговска арбитража на Република Македонија „Службен весник на Република Македонија“ бр. 39/2006.
31. Законот за облигационите односи на Република Македонија („Службен весник на РМ“ бр.18/01, бр.4/02, бр.5/03, бр.84/08, бр.81/09, бр.161/09).
32. Законот за меѓународно приватно право (*) (Службен весник на Република Македонија 32/2020).
33. Закон за концесии и јавно-приватно партнерство (Службен весник на РМ бр.6/2012).
34. Законот за стечај (Сл. весник на РМ бр.34/06, 126/06, 84/07, 47/11, 79/13, 164/13, 29/14, 98/15 и 192/15).

Случаи

35. Одлука на Врховниот суд на САД од 2.7.1985 година, во случајот *Mitsubishi v. Soler Chrysler-Plumouth*. 473 U.S. 614, 105, S. Ct. 3346, 87 L. Ed. 2d 444 – објавена во *Yearbook Commercial Arbitration (YCA)*, Vol. XI 1986.
36. Пресуда на Врховниот суд на САД од 17.06.1974 година во случајот *Fritz Scherk v Alberto-Culver Co.*, 417 US 506 (1974) – објавено во *Yearbook Commercial Arbitration (YCA)*, Vol.I 1976.

ПРИМЕНА НА МЕЃУНАРОДНОТО ПРАВО ЗА ЧОВЕКОВИ ПРАВА ВО СЛУЧАИ НА ВООРУЖЕН СУДИР И ФАКТИЧКА ОКУПАЦИЈА

Апстракт: Примената на меѓународното право за правата на човекот не треба да биде исклучена, туку исклучива, во контекст на современите безбедносни закани кога се повеќе се губи линијата помеѓу мирот и војната. Исклучителен е предизвикот пред кој е поставено меѓународното право за правата на човекот во случаите на борба со новите современи закани од асиметричен карактер, како и неговата апликбилност во тие ситуации, со оглед на фактот дека некои автори се обидуваат да ја негираат примената на меѓународното право за правата на човекот во овие ситуации и се обидуваат тоа да го заменат со исклучува примена на меѓународното право за вооружен судир. Ова претставува нова и недоволно истражена тема во областа на меѓународното право, која ја разбранува светската јавност по ликвидацијата на Осама бин Ладен, а доби сосема нова димензија со експлозивните пејцери со кои беа ликвидирани припадници на Хезболах на територијата на Либан. Сепак, примената на меѓународното право за вооружени конфликти, не ја исклучува примената на меѓународното право за правата на човекот, особено на корпусот на права кои се од недрогабилен карактер и двата меѓународно-правни режими не се антагонистични по својата природа.

Клучни зборови: меѓународно право, човекови права, тероризам, војна, окупација.

POPOSKA Vesna²

APPLICATION OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW IN CASES OF ARMED CONFLICT AND FACTUAL OCCUPATION

Abstract: The application of international human rights law should not be excluded, but exclusive, in the context of modern security threats when the line between peace and war is increasingly blur. The challenge faced by international human rights law in cases of combating new contemporary threats of an asymmetric nature, as well as its applicability in those situations, is exceptional, given the fact that some authors try to deny the application of international law to human rights in these situations and suggest excluding it on behalf on the application of the international law of armed conflict. This is a new and under-researched topic in the field of international law, which stirred the world public after the liquidation of Osama bin Laden and got a completely new dimension with the explosive pagers that were used to liquidate members of Hezbollah on the territory of Lebanon. However, the application of international law on armed conflict does not exclude the application of international law on human rights, especially the corpus of rights that are of a non-alienable character and the two international legal regimes are not antagonistic in nature.

Keywords: international law, human rights, terrorism, war, occupation

¹ Професор д-р на Воена академија „Генерал М. Апостолски“- Скопје, придружна членка на Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, vesna.poposka@ugd.edu.mk

² PhD, Professor at Military Academy "General M. Apostolski" - Skopje, associate member of Goce Delchev University – Stip, vesna.poposka@ugd.edu.mk

Вовед

За време на вооружен конфликт или ситуација на окупација, државите мораат да ги применуваат и да ги почитуваат одредбите и на меѓународното хуманитарно право (МХП) и на меѓународното право за правата на човекот (МППЧ). Овие правни режими се комплементарни и заемно се засилуваат.³

Меѓународното хуманитарно право претставува лекс специјалис (*lex specialis*), што важи за време на вооружен конфликт. Тоа значи дека индивидуите уживаат двојна заштита, односно, според принципот лекс специјалис дерогат леги генерали (*lex specialis derogat legi generali*), секогаш кога хуманитарното право сугерира специфично правило за посебната ситуација што произлегува од конфликтот, тоа правило превладува над другото правило, кое произлегува од заштитата обезбедена од правото за човекови права⁴. Класичен пример во оваа насока е правилото за употреба на сила и правото на живот – *правото на живот продолжува да се применува во време на вооружен судир како човеково право што не може да се дерогира – но за кое, како што кажал Меѓународниот суд на правдата – тестот дали се работи за арбитражно лишување од живот, потпаѓа под апликабилниот лекс специјалис, односно меѓународното право за вооружен судир, кое е дизајнирано за да го регулира водењето на судирот*⁵.

Како што беше потврдено од страна на Меѓународниот суд на правдата во случајот околу Палестинскиот сид, важењето на меѓународното хуманитарно право (или попрецизно кажано, меѓународното право за вооружен конфликт) не го исклучува важењето на меѓународното право за правата на човекот. Тука се појавуваат повеќе ситуации, во зависност од тоа дали се работи за окупација (ако се работи за окупација, дали постои ефективна контрола на територијата и дали силите ќе оперираат по полициски или армиски модел), хуманитарна интервенција и дали оперира коалиција на држави или, пак, сили под покровителство на меѓународна организација.

Како дополнителен аргумент треба да се земе предвид фактот дека Комитетот на министри на Советот на Европа, веднаш по терористичките напади на Светскиот трговски центар во Соединетите Американски Држави, излезе со официјален документ - Водечки принципи за почитување на човековите права при справување со заканите од тероризмот. Со нив се потврдува ставот дека дури и тероризмот не е оправдување за какви било дерогации или екстензивни толкувања, кои можат да го поткопаат значењето на човековите права. Истиот став се повторува во многу резолуции при Организацијата на Обединетите нации – борбата со тероризмот мора да се спроведе со максимално почитување на меѓународно преземените обврски во поглед на човековите права.

Методологија

При подготовката на овој труд, користени се класичните истражувачки методи на општествените науки, како и специфичните методи на правните науки, и тоа: дедукција, компарација, синтеза и анализа на содржина. Во делот на анализа на меѓународното право, користени се соодветните методи за толкување и соодветни стручни анализи како секундарни извори. Истражувањето беше спроведено преку спектарот на истражувачко-дескриптивни квалитативни методи засновани на изворите на меѓународното јавно право воопшто, особено правото за вооружени конфликти. Значи, примарната анализа е спроведена на извори на меѓународното право како што се конвенциите (договорното право) и обичајните норми, како и пресуди и мислења на Меѓународниот суд на правдата и Европскиот суд за човекови права, како и документи на меѓународните организации. Студијата собра емпириски податоци од примарни и

³Декларација за поддршка на човековите права и владеење на правото во борбата против тероризмот, достапно на <http://www.unhcr.org/refworld/category.LEGAL.ICJURISTS,,41dec1f94.0.html>

⁴ Меѓународната комисија на правници - Правен коментар на Берлинската декларација за борбата против тероризмот, човековите права и владеењето на правото, Женева, 2008, стр. 31-38

⁵ Меѓународен суд на правдата, Советодавно мислење околу легалноста на употребата или заканата со нуклеарно оружје, достапно на <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7495.pdf>

секундарни извори како што се соопштенија за печатот, извештаи на меѓународни организации, научни написи, написи во вести, електронски извори, интервјуа и слично.

Дискусија

Вооружените конфликти, во принцип, во себе ја опфаќаат употребата на вооружена сила на туѓа територија. Затоа, првото прашање што се поставува е прашањето за територијалното важење на МППЧ. Тоа, во принцип, го повлекува прашањето за ефективна контрола, а еден аспект на ова прашање даде МСП кога го разгледуваше Советодавното мислење за Палестинскиот сид околу прашања што произлегуваат од окупацијата и важењето на МППЧ за време на окупација.

Ова прашање го разгледува повеќе меѓународни институции, меѓу кои и Меѓународниот суд на правдата. МСП беше прв што ја афирмираше применливоста на МППЧ за време на вооружен судир во своето советодавно мислење од 1996 година околу легалноста на заканата со или употреба на нуклеарно оружје⁶, во кое стои дека заштитата што ја овозможува МППЧ не престанува за време на војна, освен во случаите што ги покрива членот 4 од Пактот. Потоа следеа Советодавното мислење околу Палестинскиот сид⁷ во 2004, како и пресудата во спорот помеѓу Демократска Република Конго и Уганда⁸, во којшто е цитирано претходното советодавно мислење. Ќе ги разгледаме подетално клучните моменти од двете советодавни мислења малку подолу во текстот.

Ова, исто така, значи дека во одреден момент, заштитата ќе потпадне или под едниот или под другиот режим. Бидејќи ова е клучното прашање што треба да се одговори во една од работните претпоставки, советодавното мислење на Меѓународниот суд на правдата, како најрелевантна институција за толкување на меѓународното право, разгледувајќи го случајот на окупираните палестински територии во еден друг контекст - изградбата на Сидот.⁹ Првата констатација на Судот е дека окупацијата претставува фактичка состојба и дека правото околу окупација се применува автоматски штом оваа состојба биде воспоставена. Второ прашање би било: „Кое право се применува на окупираните територии и кои меѓународни стандарди треба да се имплементираат на окупирана територија?“

Во Четвртата женевска конвенција, во членот 6, се прави јасна разлика помеѓу правилата што важат за време на воените дејствија што воделе до окупација како и за правилата што важат откако е воспоставена окупацијата. Во секој случај, правниот режим што се применува на окупираните територии е комплексен и е мешавина од националното законодавство што важело пред окупацијата, законодавството на окупаторот и меѓународното право.

Израел одбиваше да ги примени меѓународните инструменти за човекови права, на кои беше потписник, на окупираните палестински територии (Меѓународниот пакт за граѓански и политички права и Меѓународниот пакт за социјални, економски и културни права), со образложение дека тоа се инструменти што гарантираат заштита во време на мир, а хуманитарното право е заштитник во време на конфликт.

Судот е со став дека заштитата на човековите права што ја обезбедуваат овие конвенции не престанува во случај на избивање вооружен конфликт, освен дерогациите

⁶ *ibid*

⁷ Правни последици од изградбата на сид во окупираните палестински територии, Советодавно мислење на МСП, достапно на <http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf>

⁸ Case concerning armed activities on the territory of the Congo (Democratic republic of the Congo v. Uganda) од 2005 достапно на <http://www.icj-cij.org/docket/files/116/10455.pdf>

⁹ Советодавно мислење за Палестинскиот сид

што се предвидени со членот 4 од Пактот за граѓански и политички права. Што се однесува на врската помеѓу меѓународното хуманитарно право и меѓународното право за човекови права, можни се три ситуации: некои права ексклузивно потпаѓаат под заштитата на меѓународното хуманитарно право, некои ексклузивно потпаѓаат под меѓународното право за човекови права, а некои права може да се заштитени и со двете гранки на меѓународното право, при што меѓународното хуманитарно право се зема за лекс специјалис.

Иако јурисдикцијата на државите е примарно територијална, во некои случаи може да се врши и надвор од територијата на државата. Ако се земат предвид предметот и целта на Меѓународниот пакт за граѓански и политички права, природно е неговите одредби да важат во секој случај. Судот се повикува и на практиката на Комитетот за човекови права, кој е оригинерно надлежен за толкување на МПГПП, која е конзистентна со овој став – Комитетот сметаше дека Пактот е апликабилен и тогаш кога државите вршат акти на нивна јурисдикција на туѓа територија¹⁰. Во својот извештај за случајот со изградбата на Сидот, ставот на Комитетот беше во согласност со погоре изложеното, односно Комитетот сметаше дека одредбите од Пактот се апликабилни и дека населението на окупираните територии треба да ги ужива правата и заштитата предвидени со Пактот.

Заклучокот на Меѓународниот суд на правдата по ова прашање е дека Меѓународниот пакт за граѓански и политички права е применлив во поглед на сите акти на државата во вршењето на јурисдикцијата надвор од нејзината територија. Што се однесува, пак, до Пактот за економски, социјални и културни права, иако вокабуларот на МСП е порестриктивен, неговата заштита останува – „Меѓународниот пакт за економски, социјални и културни права не содржи одредби во поглед на применливоста, што се должи на фактот дека тој гарантира права што се исклучително врзани со територијалноста. Како и да е, тоа не значи дека тој не се применува на териториите на кои се врши јурисдикција...“ (МСП, 2004).

Покрај применливоста на овие два инструмента, МСП наоѓа применливост и на Конвенцијата за правата на детето – „Конвенцијата за правата на детето е исто така применлива на окупираните палестински територии, бидејќи во истата е наведено дека државите се обврзуваат да ги применуваат одредбите на Конвенцијата на секое дете што потпаѓа под нивна јурисдикција...“.

Она што е интересно и што може да се забележи во текстот е фактот дека одредени права се паралелно покриени и со одредбите на меѓународното хуманитарно право и на меѓународното право за човекови права и тие во заклучокот се препознаени како обврски *erga omnes* (*erga omnes*).

Покрај ова Советодавно мислење на МСП, има уште едно, донесено неколку години порано, кое го потврдува истиот став. Се работи за Советодавното мислење на Меѓународниот суд на правдата во поглед на легалноста на заканата со или на нуклеарно оружје, во коешто стои дека „многу од правилата на меѓународното хуманитарно право што се применуваат во случај на вооружен конфликт се толку фундаментални во поглед на заштитата на човековата личност и се толку елементарни претпоставки на хуманоста што се смета дека се „обврска на сите држави, без оглед на фактот дали ги имаат потпишано и ратификувано меѓународните договори со кои тие се заштитени, бидејќи се незаобиколиви принципи на меѓународното обичајно право... Овие правила во себе вклучуваат принципи што се од есенцијален *erga omnes* карактер...“¹¹

Интерамериканскиот суд за човекови права, исто така го поддржува овој пристап.

¹⁰ Случаите на *Lopez Burgos v. Uruguay*, *Lilian Celiberti de Casariego v. Uruguay*, *Montero v. Uruguay* пред Комитетот за човекови права

¹¹ Советодавно мислење на МСП за употребата на нуклеарно оружје

Судот смета дека е докажано, во моментот кога ги има фактите за овој случај, дека постои внатрешен вооружен судир во Гватемала. Како што изјави Судот погоре, наместо да ја ослободи државата од обврските за почитување и гарантирање на човековите права, овој факт ја обврзува државата да постапи според тие обврски...¹². Судот наоѓа повреди на Интерамериканската конвенција за човекови права.

Комитетот за човекови права, како орган што е оригинерно надлежен да го толкува МПГПП, исто така наоѓа дека Пактот е апликабилен и за време на меѓународни и за време на немеѓународни вооружени судири, и ваквиот став го потврдува и во својот Општ коментар¹³ и при следењето на периодичните извештаи на државите¹⁴.

За односот помеѓу МППЧ и МХП, истражувањата објавени на официјалната интернет страница на проектот на Женевската академија за хуманитарно право, RULAC¹⁵, даваат три пристапа.

Првиот е однос според правилото на лекс специјалис, кое го разгледаме во контекст на Советодавното мислење на МСП за Палестинскиот суд. Со сличен став за комплементарноста на двете гранки излезе и Меѓународната истражна комисија за Дарфур, со која претседаваше почитуваниот професор Антонио Касезе¹⁶.

Комитетот за човекови права, пак, во својот Генерален коментар 31 употребува помек вокабулар – не го употребува терминот лекс специјалис, туку за односот помеѓу МХП и МППЧ зборува како за комплементарен однос и бара нивно симултано и хармонизирано применување. Поентата е да се покаже дека овие две гранки ја имаат истата цел на заштита на лицата и треба да се толкуваат така што заемно да се зајакнуваат. Во суштина, тоа го дава истиот ефект на *lex specialis*, но термините што се употребуваат треба да укажат на поголема блискост.

Третиот пристап го дава професорот Марко Сасоли¹⁷, кој, иако целосно се согласува со принципот на лекс специјалис, нагласува дека тој не смее да се толкува во контекст дека едната или другата гранка надвладува и дека секоја ситуација мора да се разгледува посебно за да се утврди кое право е применливо за таа ситуација, односно кое правило е подетално и поприлагодливо. Откако ќе се одреди лекс специјалис, она што претставува лекс специјалис останува во заднина и мора да биде земено предвид при толкувањето на лекс специјалис. До таму до каде што е возможно, толкувањето што создава конфликт меѓу лекс специјалис и лекс генералис (*lex generalis*) треба да се избегнува и треба да се направи обид двете норми да се хармонизираат. Добри примери за ова се правото на хуман третман и забрана за тортура, како и правилата околу

¹² Случајот на *Vásquez-Velásquez v. Guatemala*, Интерамерикански суд за човекови права

¹³ Општ Коментар 31 – „Природата на општите правни обврски зададени на државите-членки“
Комитет за човекови права, достапно на
<http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G04/419/56/PDF/G0441956.pdf?OpenElement>

¹⁴ Забелешки на Комитетот за човекови права на извештаите поднесени од државите-членки на основа на член 40 од МПГПП за САД (достапно на
http://www.unhcr.org/refworld/publisher_HRC,,USA,45c30bb20,0.html), Израел достапно на
<http://www.unhcr.org/refworld/country,,HRC,,ISR,,3fdc6bd57,0.html>

¹⁴ Забелешки на Комитетот за човекови права на извештаите поднесени од државите-членки на основа на член 40 од МПГПП за Колумбија, достапно на
<http://www.unhcr.org/refworld/country,,HRC,CONCOBSERVATIONS,COL,,415a63d04,0.html>

¹⁵ <http://www.adh-geneva.ch/RULAC/index.php>

¹⁶ Извештај на Меѓународната комисија за истрага на Дарфур за Генералниот секретар на ООН,
достапно на http://www.un.org/news/dh/sudan/com_inq_darfur.pdf

¹⁷ Sassòli, M., and Olson, L.M., „The legal relationship between international humanitarian law and human rights law where it matters: admissible killing and internment of fighters in non-international armed conflict“, *International Review of the Red Cross* 90, 2008

задржување и правото на изведување пред суд, за кои МХП ја дава најниската граница на почитување. Кај правото на живот, ова е покомплицирано, но врската ја дава принципот на дистинкција, кој олеснува да се направи разликата од арбитранно лишување од живот во одредени ситуации.

Применливото право најтешко се одредува во време кога се соочуваме со тероризмот во рамки на вооружен конфликт или негов еквивалент, односно окупирана територија, кога не секаде постои ефективна контрола и кога ситуацијата може лесно да ескалира. Потребен е дел од секунда за безбедносните сили што дотогаш оперирале по полициски модел, да започнат да оперираат по армиски модел. За да успеат да се соочат со овој предизвик, потребно е да имаат јасни Правила на однесување – Rules of Engagement. Овој документ претставува сублимат што ги преточува во директна наредба сите домашни прописи, сите меѓународно преземени правни обврски, како и националната политика. Односно, ги преточува правните правила во конкретни упатства применливи на теренот. Ова е документ што е пожелно армиските сили да го поседуваат во услови на мир, а елементите се прикажани на подолната шема: правото, политиките и воената доктрина, односно нивниот заеднички пресек се повторно извори на правилата на однесување.

Уште една предност на овој документ е што негови варијации се изготвуваат за секоја операција во различни околности, но неопходно е, пред сè, да се изготви еден документ во кој ќе се постигне консензус околу правните прашања во поглед, на пример, на употребата на сила и пропорционалноста во самоодбрана.

Во согласност со „Прирачникот за правила на однесување“ на Меѓународниот институт за хуманитарно право од Санремо, при изготвувањето на Правила на однесување, треба да се земат предвид меѓународното право, националното законодавство, националната политика (МИХП, 2009). Кога, пак, се настапува како дел од меѓународна мисија, се препорачува сите партнери да настапуваат со заеднички подготвени правила на однесување за поголема ефикасност и конзистентност при спроведувањето на мисиите. Или, како излезно решение, различни типови операции во рамките на мисијата се извршуваат од различните национални единици во согласност со Правилата на однесување по кои секоја од нив е должна да оперира. Ова беше особен предизвик за македонските мировници во Ирак, кои, за разлика од своите американски колеги во Ирак, беа обврзани и со одредбите на Статутот на Меѓународниот кривичен суд, како и со Европската конвенција за човекови права.

Правилата на однесување се дадени од соодветните власти, а помагаат да се ограничи и да се насочи употребата на сила во различни средини и во различни услови. Ваквите документи, кои се издаваат во различна форма, а кои се однесуваат на оваа тематика, исто така претставуваат правила на однесување, но се многу потешки за апликација и многу понеконзистентни. Обично, ваквите документи ги подготвуваат добри теоретичари, но во кризни ситуации, во коишто имате потенцијален бомбаш-самоубиец, кој може со едно движење на прстот да разнесе цел квартал, теоријата не помага многу. Борбата со тероризмот, како што покажуваат и вестите што доаѓаат од сите страни на светот, практично се сведува на борба за разузнавачки податоци, што покажува колку е важна и потребна брзата реакција на терен. За успешна и брза реакција на терен, пак, многу е прагматично армијата да поседува правила на однесување што се однесуваат на целата мисија, отколку за секоја поединечна операција да се бара одобрување од централата дома, особено во ситуација кога немаме многу време и кога е невозможно да се контактира поради ситуацијата на терен. Сепак треба да се нагласи дека овој документ не претставува карт бланш (*carte blanche*) за спроведување операции во рамките на мисијата (за тоа се потребни соодветни оперативни наредби), туку повеќе е модус операнди за директните извршители на задачите.

Во овој контекст, во делот на териториите што се под ефективна контрола се применува „Модел за зајакнување на правото“, кој подразбира: неопходност, пропорционалност и обврска да се апси кога е тоа возможно. Употребата на смртоносна

сила е ограничена на многу тесен сплет на околности. Исто така, потенцијално употребената смртоносна сила мора да биде пропорционална, но во контекст на овој модел, пропорционалноста значи ограничување во отстранување на директната и непосредна опасност. Уште една карактеристика на овој модел на оперирање е тоа што државните органи мора да ги планираат операциите така што ќе го максимизираат простор за апсење, наместо за ликвидирање на лицата што претставуваат закана. По ова се разликува пропорционалноста сфатена во контекст на МХП или, во случај на окупација, во моментот кога се оперира по армиски модел - потенцијална смртоносна сила, тука може да биде употребена против непријателски борци, без оглед дали постои можност за заробување бидејќи, кога важат само правилата на МХП, важно е да се отстрани и потенцијалната идна опасност, односно се води сметка за сите 4 принципи подеднакво: хуманост, пропорционалност, дистинкција и воена потреба. Сепак, потешок проблем од дефинирање на пропорционалноста е нејзиното аплицирање – „многу е полесно да го формулирате принципот на пропорционалност како општ термин отколку да го аплицирате истиот на специфичен сет околности, бидејќи компарацијата најчесто се сведува на избор меѓу квантитет и вредности. Не може секој да ја процени вредноста на невиниот човечки живот наспроти определена воена корист“ (МВТПЈ,2001).

Заклучок

Моменталната меѓународна правна рамка можеби не е концизна, но по одредени важни прашања, како што е, на пример, екстратериторијалното важење на договорите за човекови права, постои широк консензус што е доволно добар почеток. Она што е загрижувачки е тоа што постои дискрепанца помеѓу правната и оперативната заштита, која мора да биде надмината, а тоа може да се постигне единствено со поставување јасни правила за оперативците (Правилата на однесување се одличен инструмент за таа намена), како и вложување во човечкиот капитал, во смисла на соодветна подготовка, тренинг и поддршка на оперативците. Многу е важно лицата што ги спроведуваат операциите да поседуваат одредени лични квалитети, искуства и знаења што ќе им помогнат полесно да ги разрешат кризите.

На оперативно ниво, пак, оваа борба е пред сè борба на разузнавачки информации, а во одреден момент точната и навремена информација е клучот за заштита на човековите права. Притоа, зборувајќи за принципот на пропорционалност¹⁸, не смееме да забораваме дека можноста да се употреби сила не е ограничена само на временскиот теснец за одговор туку и на вистинската потреба да се одговори токму на тој начин и одговорот да биде пропорционален. Насоки за тоа кога може да се употреби смртоносна сила се дадени и во Основните принципи на Обединетите нации за употреба на сила и огнено оружје од страна на полицијата¹⁹. Тоа е и препорака на Комитетот за човекови права на ООН во неговиот Извештај за Израел – „Пред да се премине кон употреба на смртоносна сила, сите мерки за апсење и приведување на лицата осомничени дека се вклучени во процесот на подготвување терористички акти, мораат да бидат исцрпени“²⁰.

Спомнувајќи го Израел, се наметнува прашањето за употребата на сила за време на воена окупација, особено во светлото на случувањата во Авганистан и Ирак. Хашките правилници од 1907 година²¹, како и Четвртата женеvsка конвенција, кои ја регулираат воената окупација, не даваат специфични правила околу дозволеноста за употреба на

¹⁸ Doswald-Beck, Louise, The right to life in armed conflict: does international humanitarian law provide all the answers?, Article, International Review of the Red Cross, No. 864, 31-th December 2006, достапно на <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/review/review-864-p881.htm>

¹⁹ Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials, достапно на <http://www2.ohchr.org/english/law/firearms.htm>

²⁰ Concluding observations of the Human Rights Committee, Israel, August 2003, достапно на <http://www.unhcr.org/refworld/country,,,CONCOBSERVATIONS,ISR,,3fdc6bd57,0.html>

²¹ Knezevic-Predic, Vesna, Izvori medjunarodnog humanitarnog prava, Publikum, Beograd, 2007

смртоносна сила. Членот 5 и членот 64 од Четвртата женеvsка конвенција посочуваат на тоа дека лицата што претставуваат опасност за окупациската сила треба да подлежат на кривичен закон и да бидат приведени, односно со нив да се постапува во согласност со моделот за зајакнување на правото. Смртоносна сила може да биде употребена против борци или при ослободителни движења на земјата што е окупирана, но ова е повторно проблематично во поглед на тероризмот, ако се земе предвид дека беше проблематичен статусот на членовите на Ал Каеда и на сродните организации. Единствено излезно решение што е во согласност со постоечките правни правила е третман на лицата што земаат директно учество во непријателствата, што е и став на Комитетот на Црвениот крст²².

Главна задача на окупациските сили е да ја осигурат заштитата и безбедноста на поредокот, а ова е посебен предизвик со оглед на фактот дека најчесто тие не се пријателски прифатени од локалното население, без оглед која е причината за нивното присуство. Сепак, примарна обврска им е да ги заштитат цивилите што живеат на својата територија, а се нашле под окупаторска власт против своја волја²³. Според коментарот²⁴ на членот 6 од Четвртата женеvsка конвенција, не е потребно да се воспостави целосна и ефективна контрола на целата територија, односно правото околу окупација може да се применува и додека сè уште не се смирили непријателствата, со тоа што паралелно ќе се применуваат двата режима – и МППЧ и МХП, односно силите ќе оперираат или по армиски модел, или по полициски (модел на зајакнување на правото). Ова е особено комплицирано за луѓето што го спроведуваат на терен, и затоа препораката на експертската група на Универзитетскиот центар за хуманитарно право во Женева е дека на безбедносните сили им се неопходни јасни правила на однесување и соодветен тренинг и подготовка²⁵.

Со цел да биде законска, употребата на смртоносната сила мора секогаш да соодветствува со принципот на пропорционалност и мора да биде употребена во случаи кога е неопходна за самоодбрана или за одбрана на животот на некој друг. Принципот на пропорционалност и употребата на несмртоносни тактики за заробување мора да се употребат секогаш кога е тоа возможно. Во повеќето случаи, службените лица мораат да им остават простор на осомничените да се предадат и постепено да преминат кон употреба на сила.²⁶

Користена литература

1. Декларација за поддршка на човековите права и владеење на правото во борбата против тероризмот, достапно на <http://www.unhcr.org/refworld/category/LEGAL/ICJURISTS/41dec1f94/0.html>
2. Извештај на Меѓународната комисија за истрага на Дарфур за Генералниот секретар на ООН, достапно на http://www.un.org/news/dh/sudan/com_inq_darfur.pdf

²² Melzer, Nils, *Direct participation in hostilities*, publication ref. 0990, ICRC, Geneva, 01-st July 2009

²³ Bouvier A., Antoine; Sassoli, Marco, *How does law protect in war?*, 2-nd edition, International committee of the Red Cross, Geneva, 2006, p. 186-189

²⁴ Достапно на <http://www.icrc.org/ihl.nsf/COM/380-600007?OpenDocument>

²⁵ Expert meeting on the right to life in armed conflicts and situations of occupation, The University centre for international humanitarian law, Geneva, September 2005, достапно на http://www.adh.geneva.ch/docs/expert-meetings/2005/3rapport_droit_vie.pdf

²⁶ Suárez de Guerrero v. Colombia, случај пред Комитетот за човекови права; Кодекс на однесување за властите кои спроведуваат зајакнување на правото - Резолуција на ГС на ООН34/169) и Принципи за ефикасна превенција и истрага на противправни, арбитражни или скратени егзекуции на економско-социјалниот совет на ООН

3. Sassòli, M., and Olson, L.M., „The legal relationship between international humanitarian law and human rights law where it matters: admissible killing and internment of fighters in non-international armed conflict“, International Review of the Red Cross 90, 2008
4. Bouvier A., Antoine; Sassoli, Marco, How does law protect in war?, 2-nd edition, International committee of the Red Cross, Geneva, 2006, p. 186-189 Достапно на <http://www.icrc.org/ihl.nsf/COM/380-600007?OpenDocument>
5. Expert meeting on the right to life in armed conflicts and situations of occupation, The University centre for international humanitarian law, Geneva, September 2005, достапно на http://www.adh-geneva.ch/docs/expert-meetings/2005/3rapport_droit_vie.pdf
6. Doswald-Beck, Louise, The right to life in armed conflict: does international humanitarian law provide all the answers?, Article, International Review of the Red Cross, No. 864, 31-th December 2006, достапно на <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/article/review/review-864-p881.htm>
7. Basic Principles on the Use of Force and Firearms by Law Enforcement Officials, достапно на <http://www2.ohchr.org/english/law/firearms.htm>
8. Concluding observations of the Human Rights Committee, Israel, August 2003, достапно на <http://www.unhcr.org/refworld/country,,CONCOBSERVATIONS.ISR,,3fdc6bd57,0.html>
9. Knezevic-Predic, Vesna, Izvori medjunarodnog humanitarnog prava, Publikum, Beograd, 2007
10. Melzer, Nils, Direct participation in hostilities, publication ref. 0990, ICRC, Geneva, 01-st July 2009
11. Bouvier A., Antoine; Sassoli, Marco, How does law protect in war?, 2-nd edition, International committee of the Red Cross, Geneva, 2006, p. 186-189
12. Меѓународната комисија на правници -Правен коментар на Берлинската декларација за борбата против тероризмот, човековите права и владеењето на правото, Женева, 2008, стр. 31-38
13. Меѓународен суд на правдата, Советодавно мислење околу легалноста на употребата или заканата со нуклеарно оружје, достапно на <http://www.icj-cij.org/docket/files/95/7495.pdf>
14. Меѓународен институт за хуманитарно право (МИХП) (2009) Handbook, Rules of engagement, Sanremo, достапен на <http://www.usnwc.edu/getattachment/7b0d0f70-bb07-48f2-af0a-7474e92d0bb0/SanRemo-ROE-Handbook>
15. Правни последици од изградбата на ѕид во окупираните палестински територии, Советодавно мислење на МСП, достапно на <http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf>
16. Меѓународен воен трибунал за поранешна Југославија (2001), Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia, достапно на https://www.icty.org/x/file/About/OTP/otp_report_nato_bombing_en.pdf
17. Меѓународен суд на правдата, Пресуда во врска со вооружени активности на територијата на Демократска Република Конго против Уганда, Case concerning armed activities on the territory of the Congo (Democratic republic of the Congo v. Uganda) од 2005 достапно на <http://www.icj-cij.org/docket/files/116/10455.pdf>
18. Меѓународен суд на правдата(МСП), (2004) Советодавно мислење за Палестинскиот ѕид Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory достапно на <https://www.icj-cij.org/case/131>

19. Општ Коментар 31 – „Природата на општите правни обврски зададени на државите-членки“ Комитет за човекови права, достапно на <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G04/419/56/PDF/G0441956.pdf?OpenElement>
20. Забелешки на Комитетот за човекови права на извештаите поднесени од државите-членки на основа на член 40 од МПГПП за САД (достапно на <http://www.unhcr.org/refworld/publisher,HRC,USA,45c30bb20,0.html>), Израел достапно на <http://www.unhcr.org/refworld/country,,HRC,,ISR,,3fdc6bd57,0.html>